

*etnološko-
antropološke
sveske
broj 34
n.s. broj 23 | 2023*

*etnološko-antropološko
društvo srbije*

eaajc
SEAS *serbian ethnological
and anthropological society*

*papers in
ethnology and
anthropology
No. 34
n.s. No. 23 | 2023*

**Етнологско-
антрополошке
свеске**

*Часопис Етнологско- антрополошког
друштва Србије*

Етнолошко-антрополошке свеске
Часопис Етнолошко-антрополошког
друштва Србије
бр. 34, (н.с.) 23, 2023.

Главни и одговорни уредници:
др Гордана Благојевић
др Богдан Дражета

Секретари редакције:
др Срђан Радовић
др Милош Матић

Редакција:
проф. др Иван Ковачевић, проф. др Милош Миленковић,
проф. др Љиљана Гавриловић, др Младена Прелић,
др Јадранка Ђорђевић Црнобрња, др Соња Жакула,
мр Предраг Шарчевић, Душица Живковић

Компјутерска обрада: Иван Живковић
Превод са енглеског на српски: др Гордана Благојевић
др Соња Жакула

Лектура и коректура: др Богдан Дражета
др Гордана Благојевић

Лого: Љубомир Павићевић Фис
Примљено за објављивање на седници Редакције
одржаној 14.10.2023.

Адреса редакције:
Студентски трг 13, 11 000 Београд
0112636804 (др Гордана Благојевић)
0113206115 (др Богдан Дражета)
etnoskesveske@gmail.com
www.eads.org.rs
www.easveske.com

ISSN 1821-3723
УДК 39
COBISS.SR-ID 6236162

Ово издање часописа је изашло из штампе захваљујући чланаринама чланова и несебичној помоћи пријатеља Етнолошко-антрополошког друштва Србије, као и волонтерског рада уредника и чланова редакције.

Papers in Ethnology and Anthropology

Journal of the Serbian Ethnological and
Anthropological Society
No. 34, (n.s) 23, 2023.

Editors in chief:

Gordana Blagojević Ph.D
Bogdan Dražeta Ph.D

Secretars of the editorial board:

Srđan Radović Ph.D
Miloš Matić Ph.D

Editorial Board:

Prof. Ivan Kovačević Ph.D, Prof. Miloš Milenković Ph.D,
Prof. Ljiljana Gavrilović Ph.D, Mladena Prelić Ph.D,
Jadranka Đorđević Crnobrnja Ph.D, Sonja Žakula Ph.D,
Predrag Šarčević MA, Dušica Živković

Computer text processing: Ivan Živković

Serbian translation: Gordana Blagojević Ph.D, Sonja Žakula Ph.D

Proofreading: Bogdan Dražeta Ph.D, Gordana Blagojević Ph.D

Logo: Ljubomir Pavićević Fis

Editorial address:

Studentski trg 13, 11 000 Belgrade
00381112636804 (Gordana Blagojević Ph.D)
00381113206115 (Bogdan Dražeta Ph.D)

etnoloskesveske@gmail.com

www.eads.org.rs

www.easveske.com

ISSN 1821-3723

UDK 39

COBISS.SR-ID 6236162

This journal issue was published thanks to the membership fees of its members and the unselfish help of the friends of the Ethnological-Anthropological Society of Serbia, as well as the volunteer work of the editors and editorial staff members.

Садржај

9

Чланци и студије

11

Кринка Баковић

Научници, дизајнери, играчи и други занесењаци: проблеми дефинисања и осврт на претече студија игара улога од друге половине XX до почетка XXI века

29

Slaviša Raković

Vikipedija kao predmet istraživanja, etnografski *teren* i izvor informacija (?): Netnografija najpopularnije *onlajn* enciklopedije

51

Милан Томашевић

Популарна космологија и семиотика: аналитички оквир

75

Дејан Петковић

Да ли је будизам религија или филозофија?

93

Jelisaveta Fotić

Stari u Beogradu: Antropološka analiza kvaliteta života s tip 2 dijabetesom

117

Anđelka Živojinović

Audi alteram partem: kontekstualizacija dogovorenih brakova u savremenoj Srbiji

137

Прикази и критике

139

Lazar Barać

Migracije, nacije, imaginacije: klubovi kao mikrokosmos zajednice
srpskih gastarbajtera u Beču

[Miloš Rašić, Zamišljena domovina. Klubovi, identitet i integracija
srpskih gastarbajtera u Beču, Etnografski institut SANU, Beograd, 2022,
232 str.]

Чланици и студије

Кринка Баковић

Етнографски институт САНУ

krinka.bakovic@ei.sanu.ac.rs

Научници, дизајнери, играчи и други занесењаци: проблеми дефинисања и осврт на претече студија игара улога од друге половине XX до почетка XXI века

Апстракт:

Тема рада су невоље са дефинисањем игара улога (*Role-Playing Games/RPGs*), као и дијахронијски осврт на значајна интересовања (научна и друга) за тај жанр (видео)-игара током друге половине XX века, која се сматрају претечама зачетка поља изучавања у првој деценији новог миленијума. Савремене игре улога (као и видео-игре уопште) имају комплексну историју, структуру и форму, те се представници студија RPG-ја залажу за интердисциплинарност као струковни императив. Основни циљ рада је да пружи увид у динамику која је претходила успостављању датих студија, отварајући основна питања о фигурирању дисциплинарног плуралитета.¹

Кључне речи:

видео-игре, игре улога/RPG, студије игара улога, претече студија игара улога, интердисциплинарност, XX век.

Увод

Теоријске расправе наратолога и лудолога почетком XXI века које су расветлиле вишеслојне аспекте и комплексност видео-игара, помиливши сучељене приступе усмеравањем ка ситуационим и контекстуалним проучавањима;² као и процеси модер-

1 Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01/200173, од 03.02.2023. године.

2 Током прве деценије XXI века, са успостављањем студија видео-игара (прекретницом се сматра организовање конференције *Computer Games and Digital Textualities* 2001.

низације, усложњавања и хибридизације жанрова, те и концепт мултимедијалности, утицали су на тенденције формирања интердисциплинарне области која се усмерава искључиво на изучавање феномена игара улога (*RPGs – Role-Playing Games*)³ – студије игара улога (енг. *RPG Studies*).⁴ Током деценија које су претходиле утемељењу студија усмерених ка изучавању RPG-ја и видео-игара уопште, обликовала се повољна клима за новија струковна стремљења, упркос културним, друштвеним, политичким, економским и технолошким променама које су задесиле савремено друштво, утичући на критичко преиспитивање друштвено-хуманистичких наука (Ivanović 2008, 88-89).

Игре улога су зачете почетком 1974. године када је америчка компанија *Tactical Studies Rules (TSR)* пласирала *Tabletop RPG* („друштвена игра улога“/„игра на табли“/„стона игра“) *Dungeons & Dragons (D&D)*, креатора Герија Гајгакса и Дејва Арнесона (Gary Gygax & Dave Arneson), инспирисана фантастичном књижевношћу и стратешким ратним играма, као и пруском војном апаратом и њиховим бојним стратегијама (Мауга 2012, 540; в. Laycock 2015, 31-32; в. Peterson 2012). Оригинална *D&D*, иако није подразумевала коришћење технолошких средстава (рачунара), снажно је утицала на развој RPG-ја у последњем кварталу XX века до данас.

Иако се у јавном дискурсу обично одређују као игре у којима играчи преузимају улоге различитих ликова усмеравајући њихове активности на основу задатог сета правила, у научној литератури се не може пронаћи кохерентна и опште прихваћена дефиниција RPG-ја (Deterding & Zagal 2018, 1-2; 19-23). С обзиром на то, у раду ћу мапирати елементарне факторе који отежавају дефинисање жанра, те ћу потом скицирати претече студија RPG-ја током друге половине XX века. Циљ рада је разумевање динамике која је претходила успостављању студија RPG-ја, отварајући основна питања о улогама дисциплинарног плуралитета.

године), било је актуелно теоријско-методолошко надметање – „митска битка“ – између наратолога и лудолога. Док представници лудолошког приступа, ослањајући се на Јохана Хуизинга и његову студију *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture* (Huizinga 1938/1964), адресирају важност искуства играња као специфичне социокултурне праксе која није сводива „само“ на наратив (в. нпр. Juul 2005; уп. Hourigan 2003); представници наратолошког приступа тумаче видео-игре као текст (в. нпр. Lindley). Неки истраживачи су већ током сукоба проблематизовали дате теоријске искључивости (в. нпр. Newman 2002) које почињу да јењавају средином деценије.

3 У раду ће се користити акроним *RPG*, као и термин игре улога.

4 Студије игара улога се могу перципирати као интегративни део поменутих студија видео-игара, али не нужно (в. Deterding & Zagal 2018).

Шта је (све) RPG?

Почетком XXI века конституисано је интердисциплинарно поље које је своје научне капацитете усмерило на игре улога – на њихово дефинисање, развој и значај, примењујући различите приступе проучавања (Deterding 2016; Mizer 2019; Peterson 2012; Salen & Zimmerman 2004; Zagal & Deterding 2018).

У струковној литератури се не може пронаћи једнозначно, униформисано и опште прихваћено образложење RPG-ја, што се може објаснити на основу најмање шест фактора:

1. Дисциплинарни плуралитет/интердисциплинарност. Иако се у научним радовима могу уочити и други видови „дисциплинарног синкретизма“ (мултидисциплинарност и трандисциплинарност) истраживачи RPG-ја и видео-игара уопште адресирају интердисциплинарност као фундаменталну јединицу студија изучавања.⁵ Тако, Детердинг и Загал, истичу важност плурализма дисциплинарних перспектива, као и контекстуалног и искуственог поимања „играња улога“, чиме се заобилазе теоријске генерализације и „грубо оцртана“ одређења (Deterding & Zagal 2018, 12).
2. Комплексна структура игара улога. RPG почивају на интерсекцији четири компоненте, у питању су: улоге (*roles*), игра/играње (*play*), структурисана форма игре/играња са предвиђеним сетом правила (*games*) и масовни медији (Deterding & Zagal 2018, 2) – „Почивају на основној логици игре – измишљању/замишљању – и на основним аспектима друштвене реалности и идентитета – правилима – које их чине структурисаном формом игре (*game*)“ (Deterding & Zagal 2018, 2). Како би се разумеле игре улога, њихове форме, порекло, као и позиција и значај у савременом друштву, потребно их је изучавати кроз оквир датих феномена (Deterding & Zagal 2018, 2).
3. Плуралитет жанра. RPG обухвата више категорија које се међусобно разликују по начину играња и приповедања, симулацији стварности, као и по прописаном прогресу и постигнућима. Загал и Детердинг препознају четири основне категорије RPG-ја: „игре на табли“ или „стоне игре“ (*Tabletop*

⁵ Нпр. Детердинг и Загал поистовећују наведене начине производње знања различитих дисциплина.

Role-Playing Games/TRPG),⁶ RPG прилагођене једном играчу подстичући индивидуално искуство (*Single-Player RPG; Computer Role-Playing Games/CRPG*),⁷ масовне вишекорисничке RPG на интернет мрежи (*MMORPG/MORPG – Massively Multiplayer Online RPG*)⁸ и *live-action RP (larp)* у којима играчи перформирају различите ликове и окружење видео-игара, у реалном времену и простору (Zagal & Deterding 2018, 19).⁹ Дакле, RPG не подразумева „само“ играње у виртуелном окружењу, односно на рачунару и/или другим (наменским) уређајима.

4. Просторно-временска трансформација жанра. RPG, каквим се данас поима, мењао се кроз деценије (Barton & Stacks 2019, 1-20), развијајући се под утицајем различитих технолошких, културних, друштвених, економских и политичких фактора од седамдесетих година XX века, декаде која се сматра праскзорјем жанра. Такође, трансформативна и морфолошка динамика се на различите начине и у различитим периодима манифестовала у САД-у, Европи и Јапану (као најдоминантнијим центрима

6 TRPG (некада се користи термин *Pen-and-Paper*) сматрају се играма улога које су претходиле дигитализованим верзијама/виртуелним RPG, извршивши круцијалан утицај на развој самог жанра (Maуга 2012, 540). Функционишу као „друштвене игре“, прилагођене мањој групацији играча којом руководи одабрани појединац са улогом арбитра – *Game Master* (Maуга 2012, 540). Верзије првобитне игре *D&D* су популарне и данас, те се не може казати да су дигиталне игре улога у потпуности смениле TRPG, лансирајући их на „сметлиште историје“.

7 CRPG се не односе на игре улога чији формат одговара искључиво рачунарима, обично ван (интернет) мреже, већ реч *computer* у називу указује на првобитни значај рачунара у процесу популаризације жанра током осамдесетих година у периоду индустријске кризе рачунарске опреме и појаве конзола за играње јапанских компанија на америчком тржишту (Barton & Stacks 2019). У другој половини седамдесетих година, за исту матрицу жанра, доминирао је назив *Fantasy RPGs* (Исто). *Single-Player RPGs* је синоним за CRPG, чиме се поставља дистинкција у односу на MMORPG.

8 Крајем седамдесетих година, два студента информатичких наука Универзитета у Есексу осмислили су видео-игру коју су назвали *Multi-User Dungeon (MUD)*, „први виртуелни свет“, у ограниченом смислу, претходника MMORPG (због технолошких ограничења, игра није могла да подржи велике капацитете, те се о њој не може говорити као о „масовној“ игри, већ о MORPG) (Maravić 2022, 157-158). MMORPG, по општем схватању, настаје средином деведесетих година (појавом широкопојасног интернета), креирањем игара *Meridian59* (1996) и прве видео-игре из *Warcraft* франшизе (1994) (в. Barton & Stacks 2019, 484-488; в. Гавриловић 2016; в. Maravić 2022, 325-329, в. Nardi 2010).

9 LARP је акроним од синтагме *live-action role-play*, међутим најчешће се користи термин *larp*, „нова реч“ коју су сковале заједнице играча, „трансформишући акроним у смислену лексичку јединицу“ (Deterding & Zagal 2018, 13). Иако и даље изостаје податак о првом *larp* окупљању (Simkins 2015, 48), Лајкок пише о постојању гласина о окупљањима студената са Универзитета Мичиген, у тунелима испод студентског кампуса 1979. године (Laуcock 2015, 83).

индустрије видео-игара),¹⁰ те у оквирима горенаведене категоријације постоје дистинкције у зависности и од њиховог културног контекста – на базичном нивоу, разликују се јапанске RPG (JRPG) и западне RPG (WRPG) (в. Barton & Stacks 2019, 333-334).

5. Дискрепанција између перспектива научника, дизајнера и играча који, сходно сопственим тежњама, задацима и циљевима, на различите начине могу перципирати исти производ (Zagal & Deterding 2018, 19-20).
6. Процеси хибридикације и усложњавања жанра током XXI века додатно отежавају дефинисање RPG-ја, премда долази до честих преплитања међу постојећим жанровима и/или креирања нових поткатегија додавањем нових елемената.¹¹

Диверзитет у погледу категоријације жанра, те у контексту културних различитости те гране индустрије уопште, у служби је – како апострофирају Загал и Детердинг – „учвршћивања холистичког поља истраживања“, поред тога што се изучавањем, компаративном методом и уочавањем контрарности унутар различитих форми, културних утицаја и научних дисциплина доприноси разумевању сваке засебне појаве (Zagal & Deterding 2018, 12).¹²

Узевши у обзир наведене факторе који отежавају дефинисање RPG-ја, неретко се користе једноставна и таксативна образложења

10 Студија која се ретроспективно бави феноменом видео-игара у бившим социјалистичким државама, превасходно у Чехословачкој: Švelch, Jaroslav. 2018. *Gaming The Iron Curtain: How Teenagers and Amateurs in Communist Czechoslovakia Claimed the Medium of Computer Games*. The MIT Press. Научни чланак посвећен истоветној тематици у Југославији: Гавриловић, Љиљана. 2023. „Локална историја дигиталних игара: први кораци у срећни, нови, дигитални свет“. *Култура* 176: 11-22.

11 Типичан пример креирања новог калибра игара улога су тзв. *Soul-like RPGs*, почевши од 2009. године. Заслуге припадају Хидетаки Мијазакију, дизајнеру и „креативном директору“ јапанске компаније *FromSoftware*. Дистинктивне одлике су: мрачна и тензијна естетика, отворен и опасан свет игре који подстиче индивидуалност, изазовни сукоби који захтевају унапред осмишљену тактику, систем умирања у „едукативне“ сврхе који подстиче играче да уче из сопствених грешки, површност наратива (како би играчима био јаснији контекст приче, неопходни су прогрес и истраживање света игре).

12 На пример, истраживачи заинтересовани за изучавање ММО игара улога се не ослањају нужно на истраживања оригиналних TRPG, и обратно; стручњаци оријентисани ка CRPG се баве различитим питањима, те самим тим долазе до разлитих закључака о матичном жанру, у односу на истраживаче који се баве *larg* феноменом. Такође, до различитих резултата се може доћи и када се изучавају JRPG и WRPG, те се тако могу уочити њихове дистинктивне одлике итд.

како би се јасније успоставиле границе референтног оквира жанра.¹³ Стога – из данашње перспективе и на општем нивоу – водећи се одредицом *Role-Playing Games/RPGs* доступне у Енциклопедији видео-игара (енг. *Encyclopedia of VideoGames*), RPG је тип игре (виртуелне или не) који у својој структури, садржини и динамици подразумева више елемената који су се конституисали (настајали и мењали) током вишедеценијског комплексног историјата жанра „прониклог из дубоких корена фантастичне литературе, интерактивног приповедања и стратегијских ратних игара“ (Маура 2012, 540). Основни елементи су: преузимање улоге протагонисте игре/аватара (пракса која је уједно именована жанра), напредовање кроз игру постизањем искуства/искуствених поена током времена, развијен свет игре и комплексан наратив који је често нелинеаран или полулинеаран, прикупљање различитог аксесоара који доприноси напретку (нпр. делови мапе, оружје, одећа, предмети за свакодневну употребу, значајни предмети, храна итд), развој и унапређивање вештина, сазнавање наратива путем дијалога, подухвата/задатака и других начина информисања (нпр. литература, дневници, чудовишници, описи инвентара итд), као и изузетно важни аспекти „отвореног света“ (*Open World*) и „слободе избора“, односно утицаја играча на ток и епилог игре на основу одлука које се пред њих полажу (в. Маура 2012, 540-544).¹⁴

Ка развоју студија игара улога

Шездесете и седамдесете године XX века:

(не)озбиљне видео-игре и симулација образовања

У складу са реториком едукативних видео-игара које су развијане током шездесетих година,¹⁵ пре комерцијалног домета

¹³ У односу на друге жанрове који данас неретко инкорпорирају неке од RPG елемената у своју структуру.

¹⁴ Узрочно-последична „слобода избора“ која често оцртава вредности попут морала и части, постала је посебност западних игара улога на самом прелазу између два миленијума, иако се употреба датог концепта најраније може лоцирати већ средином осамдесетих година, те постоји и у појединим JRPG из деведесетих година.

¹⁵ Едукативне игре се развијају и данас. Током педесетих и шездесетих година су представљале значајну иновацију, перципирајући се као именована научно-технолошких стремљења лабораторија, института и других милитантних и истраживачких ниша са ограниченим круговима домета. Екстерналистички подухвати се јављају већ средином

технолошких и новијих комуникационих средстава, пионирска стремљења друштвено-хуманистичких стручњака фокусирали су се управо на симулацију образовања, те се већ крајем те декаде утемељује научни часопис *Simulating & Gaming: An Interdisciplinary Journal of Theory, Practice and Research*,¹⁶ као и организација и реализација међународне конференције *Simulation & Gaming Association (ISAGA)*, која је временом прерасла у традиционално окупљање еминентних стручњака за изучавање видео-игара уопште (Abt 1970; Crookail 2012).¹⁷

Едукативне игре – првобитне са технолошким ограничењима, као и оне савременије – у научном дискурсу се означавају термином озбиљне игре (енг. *Serious Games*), оксиморон којим се, по новијој дефиницији, поимају „игре које не подразумевају забаву, уживање или разоноду као примарну сврху“ (Michael & Chen 2005; уп. Sawyer & Rejeski 2002).¹⁸ Изумитељ дате терминологије са апострофирањем појма као оксиморона указивањем на мултифункционалност игара, био је истраживач који је током хладноратовских тензија био

шездесетих година захваљујући „хакерима“ и другим ентузијастичним појединцима који су се школовали у високошколским установама за потребе испуњења пређашњих циљева, те и за потребе јачања кадрова у развоју рачунарске индустрије и видео-игара. Више о томе погледати у: Abt 1970. Реч „хакер“ (енг. *hacker*) није одувек била обременењена негативним конотацијама, већ су се њена значења временом мењала. Првобитно се користила како би детерминисала професионалце за рачунарство и програмирање. Више о историјату и значењима датог појма погледати у: Levy, Steven. 1984. *Hackers: Heroes of The Computer Revolution*. New York: Anchor Press. Такође, консултовати изворе: <https://www.britannica.com/topic/hacker> и <https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/a-short-history-of-hack>.

16 Деценијама опстајући као један од престижних међународних научних часописа који баштини интердисциплинарност као императив у изучавању игара, фокусира се на методологију и истраживања која се тичу едукативних игара, игара које се развијају за потребе научних истраживања, различитих обука и образовања у најширем смислу. Неки од проблема који се најчешће преиспитују у датом научном часопису су: поље симулације, фигурирање компјутационе и интернет медијалности у процесу и последицама симулације, виртуелна реалност, едукативне игре и играње, активно и експериментално учење, као и студије случаја са адекватном методологијом. Часопис се публикује под окриљем *SAGE Publishing*. Први број је објављен 1970. године. За више информација погледати:

<https://journals.sagepub.com/loi/sagb/group/d1970.y1970>.

17 Више о *ISAGA* погледати на: <https://isaga.com/>.

18 Без намере залажења у теоријске дебате о сврсисходности такве терминологије које су биле доминантне током прве деценије XXI века, поједини аутори су настојали да редифинишу концепт за потребе образложења професионализације неких типова игара, прераставши у спортска такмичења (нпр. МОВА игра *League of Legends*) и друго – трансформација доколичарских спортова у такмичарске (попут крикета). Више о томе видети у аутоетнографији: Harfield, Michael. 2008. *Not Dark Yet: A Very Funny Book About A Very Serious Game*. UK: Loose Chippings Books.

запослен у једној америчкој истраживачкој лабораторији – Кларк Абт – полемишући о томе у својој студији *Serious Games* (1970) (v. Djaouti, Alvarez, Jessel & Rampoux 2011, 2).¹⁹ Иако едукативне видео-игре као такве нису у директној вези са играма улога, подстакле су научно-истраживачко интересовање за видео-игре уопште.

У првој половини седамдесетих година настаје TRPG *D&D* (1974) која „комбинује два сучељена начина размишљања о свету. С једне стране, подразумева оптерећеност математичким правилима и моделима, чији корени досежу још од перфекције ратних стратегија пруских официра. С друге стране, одражава културне трендове шездесетих година које подразумевају фасцинираност историјом, митом и фантастиком, као и обновљено уважавање вредности попут заједништва и маште“ (Laycock 2015, 31-32).

Као таква, осим подстицања трансформативног развоја RPG-ја, стећи ће популарност међу различитим интересним групацијама – играчима, научницима и представницима антикулт покрета – у наредној десенији.

Осамдесете године XX века: моралне панике и „дељена фантастика“

Осамдесете године XX века нису биле само турбулентне за индустрију видео-игара и технолошког инвентара, већ и по питању друштвено-политичких последица које су коренспондирале са популарношћу видео-игара уопште, посебно TRPG категорије матичног жанра.

Забринутост аудиторијума за колективно морално посрнуће, превасходно америчког друштва, изнедрила је моралне панике које су сензационалистичким говорима и штампаним фанзинима, у првом реду промовисали новинари, (не)формална удружења грађана која су заговарала антикулт политике, те и религијски проповедници (Deterding & Zagal 2018, 10; Laycock 2015).²⁰ Псеудо-стручњаци који су утицали на експанзију колективне анксиозности

¹⁹ О образовању, ангажману и делима Кларка Абта погледати на: <https://www.abtassociates.com/who-we-are/our-people/clark-c-abt-phd>.

²⁰ Консултовати: Rowlands, Timothy, Sheruni Retnabalasuriar & Kyle Noel. 2016. „Video Gaming, Crime, and Popular Culture“. *Oxford Research Encyclopedia: Criminology and Criminal Justice*. Такође, погледати: <https://ncac.org/resource/a-timeline-of-video-game-controversies>.

наводима о патогеним и штетним дејствима RPG-ја по млађу популацију, подстакли су и извесни научни допринос области изучавања – управо су током осамдесетих и деведесетих година публиковани пионирски истраживачки радови о „питањима њихове претпостављене ‘опасности’ по стварни свет“ (Гавриловић 2016, 12),²¹ заузврат бележећи нарочит асортиман позитивних терапеутских, едукативних, друштвених и когнитивних ефеката који се постижу управо – играњем (в. npr. Lee 1993).²²

Најжустрија дебата била је између Патриције Пулинг и Мајкла Стакпула, истраживача и дизајнера видео-игара. Патриција Пулинг је 1990. године објавила популистичку књигу *The Devil's Web: Who Is Stalking Your Children for Satan?* у којој обједињује тзв. „сатанистичке ритуале, губитак разума и перверзије“ подстакнуте играњем *D&D* и сличних игара,²³ те исте године Стакпул побија све тврдње Пулингове, темељном деконструкцијом и аргументацијом у тексту *Pulling Report* (Stackpole 1990). Феномен моралних паника – односно сатанистичких паника – у том контексту, проучава се и током XXI века, те им религиолог Џозеф Лајкок приступа у утицајној студији *Dangerous Games: What the Moral Panic over Role-Playing Games Says about Play, Religion and Imagined Worlds*, реконструишући панике у дијахронијској и синхронијској перспективи, пружајући увид у шири контекст проблема „које проузрокује људска машта“ (Laucok 2015). Сатанистичке панике (енг. *Satanic panic*) као рубрика моралних паника које су се интензивирале током осамдесетих година XX века у САД-у, обухватале су шири спектар убеђења и извештавања везаних за наводне сатанистичке култове и ритуале, често их изједначавајући са злоупотребом и злостављањем деце, окултним радњама и другим криминалним активностима, конституишући широк асортиман урбаних легенди.²⁴

Током осамдесетих година, дизајнери и аматери ентузијаста, публиковали су различите приручнике забавног карактера наме-

21 Такође, Љиљана Гавриловић подсећа на то да су и пре појаве рачунара и видео-игара постојала „убеђења сличне врсте“ (в. Гавриловић 2016, 12-14).

22 Преовлађујуће научне перспективе су се јавиле из домена криминалистике, психологије и педагогије.

23 Сажет преглед *D&D* проблематике погледати на:

<https://www.wnycstudios.org/podcasts/takeaway/segments/retro-report-undeserved-notoriety-dungeons-and-dragons>

Такође: <https://digital.nls.uk/1980s/society/dungeons-dragons/>

24 Феномен сатанистичких паника у наредним деценијама постаје предмет научних истраживања. Погледати, на пример: Victor, Jeffrey. 1993. *Satanic Panic: The Creation of a Contemporary Legend*. Illinois: Open Court Publisher. Такође: Richardson, James, Joel Best & David Bromley. 1991. *The Satanism Scare*. London: Routledge Taylor & Francis Group.

њене играчима, од којих су најпознатији: *The Adventurer's Handbook: A Guide to Role-Playing Games* (Albercht & Stafford 1984), *What is Dungeons & Dragons?* (Butterfield, Parker & Honigmann 1982), *Role-Playing Mastery* (Gygax 1987) и *Through Dungeons Deep: A Fantasy Gamer's Handbook* (Plamondon 1982). Премда још увек није утемељено стабилно поље изучавања RPG-ја и видео-игара уопште, током седамдесетих и осамдесетих – осим окупљања стручњака на научним конференцијама и публикавања радова у поменутом часопису – дизајнери RPG-ја и играчи развијали су сопствени „теоријски дискурс“ који није био методолошки и епистемолошки детерминисан (Deterding & Zagal 2018, 10). Упркос својим, делимично, псеудонаучним почецима, студије RPG-ја, развиле су се из опскурних кругова, непознатих широј јавности, у растуће интердисциплинарно поље (Исто, 11). О доприносу заједница играча и дизајнера невичним у процесима научног расуђивања, опстанку интересовања за област, писали су Мет Хилс у својој студији *Fun Cultures* (Hills 2002) и Пол Менсон у чланку *In Search of the Self: A Survey of the First 25 Year of Anglo-American Role-Playing Game Theory* (Manson 2004).

Из наведених разлога, прекретницу у развоју изучавања RPG-ја обележио је социолог и фолклориста Гери Алан Фајн са својом студијом *Shared Fantasy: Role-Playing Games as Social Worlds* (1983), извршивши изузетан утицај на наступајућа истраживања друштвено-хуманистичких стручњака – превасходно дисциплине као што су социологија, антропологија и перформативне студије (Deterding & Zagal 2018, 9). Фајнова етнографија заједнице играча (тадашњих TRPG и CRPG играча) које су се развијале под снажним утицајем оригиналне *D&D* игре, публикована је у периоду зачетка „сребрног доба“ жанра.²⁵ Фајнов допринос се огледа и у темељној анализи жанра као „урбане субкултурне разоноде“; деконструкцији историјског и културног контекста самог жанра који се конституисао под утицајем фантастичне књижевности, и указивању на „идентитетско поигравање“ играча у односу на њихову свакодневицу и замишљене карактере, те и светове које креирају (када је у питању TRPG) (Fine 1983).

25 Бартон и Стакс разликују неколико „доба“ игара улога, са посебним освртом на CRPG (Barton & Stacks 2019). „Сребрно доба“ је детерминисано индустријском кризом рачунара и рачунарске опреме, те на тај начин и кризом видео-игара намењених том уређају. Више о поменутој кризи у: Maravić 2022.

Деведесете године XX и почетак XXI века: ММО експанзија и конституисање студија игара улога

Експанзија интернета и зачетак процеса модернизације видео-игара у погледу графичких иновација, дизајна и савременијих софтверских платформи намењених њиховом креирању, утицали су на конституисање круцијалних помака ка развоју студија изучавања, те се током деведесетих година научно тежиште усмерава ка CRPG и MMORPG, са акцентом на потоње, јер су као игре које подразумевају умрежавање више играча, привукле значајну позорност истраживачима који постају и играчи (Deterding & Zagal 2018, 11; в. такође Гавриловић 2016, 33-34).

Важне монографије које су обележиле декаду су: *Life on the Screen*, психолошкиње Шери Теркл – о вишеструким „прозорима“ и „световима“ интернета који утичу на креирање и флуидност различитих идентитета (Turkle 1995); и *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace*, лингвисткиње Џенет Мареј – о утицају новијих технологија на развој наратива, анализирајући будућност приповедања на основу садржаја игара и процеса интерактивности који оне подразумевају (Murray 1997).

У првој деценији новог миленијума, недуго након конституисања студија које се баве видео-играма уопште (2001) (Mayra 2008), јавља се тежња за изучавањима која се тичу искључиво RPG феномена. Прекретницом се сматра период публикације три научна зборника – *First Person: New Media As Story, Performance, And Game* (2004), *Second Person: Role-Playing and Story in Games and Playable Media* (2007) и *Third Person: Authoring and Exploring Vast Narratives* (2009) – интегришући изучавање новијих медија, играње улога, перформативне праксе, приповедање и питања ауторства RPG света/светова (Harrigan & Wardrip-Fruin 2004; Harrigan & Wardrip-Fruin 2007; Harrigan & Wardrip-Fruin 2009). Студије игара улога данас представљају утемељено интердисциплинарно поље изучавања које окупља стручњаке из друштвених наука и хуманистике. Важна окупљања представља годишња међународна конференција у оквиру водеће интернационалне заједнице истраживача видео-игара – DiGRA (од 2008. године)²⁶ – те и самит студија RPG-ја (од

²⁶ DiGRA је основана 2003. године у Финској као водећа интернационална заједница истраживача видео-игара која једном годишње окупља значајна имена те области. Више погледати на званичном сајту: <http://www.digra.org/>.

2014. године) у оквиру истог; такође, оформљен је посебан часопис посвећен феномену игара улога – *International Journal of Roleplaying* (2009) (Deterding & Zagal 2018).

Са коренима у „реформи образовања и напретку науке током прве половине XX века“ (Трифуновић 2018, 239), „нова организација знања на интердисциплинарној сцени“ (Ivanović 2008, 88) која се јавља у последњој четвртини прошлог века, утицала је на различите начине на друштвене и хуманистичке дисциплине (в. Milenković 2007). Интердисциплинаризација друштвено-хуманистичких наука као производ постмодернистичког заокрета у датом периоду (Milenković 2007), обликовала је стремљења студија RPG-ја у првој деценији новог миленијума, а дефицит друштвено-хуманистичког калибра током седамдесетих и осамдесетих година (у односу на данашњицу) може се објаснити заокупираношћу кризом репрезентације науке.

Интердисциплинарност као „производња знања“ произилази из „увреженог схватања да интеграција знања и начина размишљања различитих дисциплина води ка свеобухватнијем разумевању одређеног проблема или интелектуалног питања које не би било могуће искључивим ослањањем на једну дисциплину“ (Трифуновић 2018, 239; в. Repke 2011).

На датој логици почивају и студије игара улога, те обухватају следеће дисциплинарне перспективе: антропологију, социологију, студије комуникације и медија, психологију, економију, примењене уметности, педагогију и андрагогију, филологију и лингвистику, студије перформативности и драматургију, и историју.

Завршна разматрања

У раду су пропитани фактори који утичу на дефинисање игара улога, те је потом пружен дијахронијски преглед претеча онога што ће се у првој деценији XXI века именовати студијама игара улога (*RPG Studies*). Циљеви рада су усмерени на разумевању сложене структуре, историје и форме RPG-ја, те и динамике која је претходила успостављању датих интердисциплинарних студија.

Рад је имао за циљ и да укаже на нека општа питања интердисциплинарности која се апострофира као императив у политикама студија RPG-ја – може се објаснити као оруђе превазилажења кризе

репрезентације друштвено-хуманистичких наука, те и као логика интеграције знања и вештина различитих дисциплина како би се свеобухватније разумео дати феномен.

Будући да се не може пронаћи опште прихваћена дефиниција RPG-ја, у раду су издвојени узрочници такве климе. (1) Истиче се важност дисциплинарног плуралитета, те и фигурирање искуственог и контекстуалног поимања „играња улога“, чиме се заобилазе замке теоријских генерализација. (2) RPG има комплексну структуру, те као такав почива на логици четири компоненте: улоге (*roles*), игра/играње (*play*), структурисана форма игре/играња са предвиђеним сетом правила (*games*) и масовни медији. Како би се разумеле игре улога уопште, те њихове форме, генеза, као и позиција и значај у савременом друштву, потребно их је изучавати кроз оквир датих концепата. (3) RPG је детерминисан и својим категоријалним плуралитетом, те се препознају четири елементарне форме жанра: *Tabletop Role-Playing Games/TRPG* – „игре на табли“ или „стоне игре улога“ које функционишу као „друштвене игре“ настале су у првој половини седамдесетих година, пласирањем познате франшизе *Dungeons & Dragons (D&D, 1974)* која ће утицати на даљи развој и популарност жанра; *Single-Player RPG*; *Computer Role-Playing Games/CRPG* (током седамдесетих су именоване термином *Fantasy RPGs*) – намењене су једном играчу подстичући индивидуално искуство; *MMORPG/MORPG – Massively Multiplayer Online RPG* – вишекорисничке игре улога на интернет мрежи; и *live-action RP (larp)* – у којима људи перформирају различите измишљене ликове и окружење игре у реалном простору и времену. Као такве, игре улога подразумевају играње унутар виртуелног простора, те и ван њега. (4) Просторно-временска трансформација жанра има значајну улогу у данашњем поимању RPG-ја који се мењао кроз деценије у зависности од различитих спољашњих фактора, а таква динамика се на различите начине манифестовала у различитим деловима света. С тим у вези, четворочлана категоризација се усложњава, те се преознају разлике између игара улога у зависности од њиховог културног контекста – најпопуларније дистинкције постоје између западног и јапског RPG-ја (*WRPG* и *JRPG*). (5) Постоји извесна дискрепанција између перспектива научника, играча и дизајнера видео-игара, те на различите начине могу дефинисати исти производ, сходно сопственим циљевима, задацима и уопште тежњама. (6) Процеси хибридизације и усложњавање жанра током

новог миленијума додатно компликују већ запетљан историјат проблема при одређењу/одређењима RPG-ја.

У раду су, у дијахренијској перспективи, представљени најзначајнији претходници студија игара улога који су утрли пут ка утемељењу тог интердисциплинарног поља. На првом месту, то је научни часопис *Simulating & Gaming: An Interdisciplinary Journal of Theory, Practice and Research*, те и научна конференција *Simulation & Gaming Association (ISAGA)*, који су својим вишедеценијским постојањем успоставили континуитет изучавања видео-игара уопште. Док су сопствени „теоријски правац“ развијали дизајнери и играчи објављивањем различитих приручника о тадашњим популарним видео-играма, доприносећи одрживости интересовања, јављају се прва истраживања о потенцијалним штетним импликацијама играња RPG (и других игара), показујући сасвим супротне резултате. Етнографија заједница играча (T)RPG-ја из осамдесетих година, Герија Алана Фајна, има статус прве студије уопште о играма улога, те је извршила снажан утицај на дисциплине као што су социологија, антропологија и перформативне студије. Такође, уочи новог миленијума, долази до експанзије научног интересовања за MMORPG и CRPG форме матичног жанра. Претече студије игара улога су се имале своје узрочнике, те се и њима може приписати значај у том контексту. Узрочници доприноса који се у раду перципирају као претече, имају комплексан и вишеслојан историјат и структуру. С обзиром на то, о овом раду је потребно промишљати као о једноставној мапи за лоцирање и деконструкцију/реконструкцију различитих културних, историјских, друштвених, политичких, економских и технолошких фактора који су обликовали континуитет интересовања за RPG.

Литература

Abt, Clark C. 1970. *Serious Games*. New York: The Viking Press.

Barton, Matt & Shane Stacks. 2019. *Dungeons & Desktops: The History of Computer Role-Playing Games*. New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Crookall, David. 2012. “The Founding of Modern Simulation/Gaming: S&G and ISAGA for Decades on.” *Simulation & Gaming* 43 (1): 5–14.

Deterding, Sebastian. 2016. "The Pyrrhic Victory of Game Studies: Assessing the Past, Present, and Future of Interdisciplinary Game Research." *Games and Culture* 12 (6): 1-15.

Ivanović, Zorica. 2008. „Pogled na savremene transformacije antropološke teorije i prakse“. *Antropologija* 6: 88-116.

Fine, Gary Alan. 1983. *Shared Fantasy: Role-Playing Games as Social Worlds*. Chicago and London: University of Chicago Press.

Гавриловић, Љиљана. 2016. Стварније од стварног: антропологија Азерота. Београд: Етнографски институт САНУ, књ. 84.

Harrigan, Pat, and Noah Wardrip-Fruin, ed. 2007. *Second Person: Role-Playing and Story in Games and Playable Media*. Cambridge, MA and London: MIT Press.

Harrigan, Pat, and Noah Wardrip-Fruin, ed. 2009. *Third Person: Authoring and Exploring Vast Narratives*. Cambridge, MA, London: MIT Press.

Hills, Matt. 2002. *Fan Cultures*. London: Routledge.

Huizinga, Johan. 2016 (1938). *Homo Ludens: A Study of the Play-Element in Culture*. Martino Fine Books.

Laycock, Joseph P. 2015. *Dangerous Games: What the Moral Panic over Role-Playing Games Says about Play, Religion, and Imagined Worlds*. University of California Press.

Mayra, Frans. 2012. "Role-Playing Games (RPGs)". In *Encyclopedia of VideoGames: The Culture, Technology, and Art of Gaming*, ed. Mark J. P. Wolf, 540-544. Westport, Connecticut: ABC – Clio/Greenwood.

Mason, Poul. 2004. „In Search of the Self: A Survey of the First 25 Years of Anglo-American Role-Playing Game Theory.“ In *Beyond Role and Play. Tools, Toys and Theory for Harnessing the Imagination*, eds Markus Montola and Jaako Stenros, 1–14. Helsinki: Ropecon ry.

Maravić, Manojlo. 2022. *Totalna istorija video igara*. Beograd: Clio.

Mizer, Nicholas J. 2019. *Tabletop Role-Playing Games and the Experience of Imagined Worlds*. London: Palgrave MacMillan

Milenković, Miloš. 2007. *Istorija postmoderne antropologije. Posle postmodernizma*. Beograd: Srpski genealoški centar, knj. 27.

Murray, Janet H. 1997. *Hamlet on the Holodeck: The Future of Narrative in Cyberspace*. New York: The Free Press

Peterson, Jon. 2012. *Playing at the World: A History of Simulating Wars, people, and Fantastic Adventures. From Chess to Role Playing Games.* San Diego: Unreason Press L. L. C.

Salen, Katie & Eric Zimmerman. 2004. *Rules of Play: Game Design Fundamentals.* Cambridge: The MIT Press.

Трифуновић, Весна. 2018. „Интердисциплинарна истраживања – антропологија у сарадњи са другим наукама“. Гласник Етнографског института САНУ LXVI (2): 239-244.

Turkle, Sherry. 1995. *Life on the Screen: Identity in the Age of the Internet.* New York: Simon & Schuster.

Wardrip-Fruin, Noah, and Pat Harrigan, ed. 2004. *First Person: New Media as Story, Performance, and Game.* Cambridge, MA, London: MIT Press.

Zagal, Jose P. & Sebastian Deterding. 2018. *Role-Playing Game Studies.* New York: Routledge Taylor & Francis Group.

Извори

Albrecht, Bob & Greg Stafford. 1984. *The Adventurer's Handbook: A Guide to Role-Playing Games.* New Jersey: Prentice Hall Direct.

Butterfield, John, Philip Parker & David Honigmann. 1982. *What is Dungeons & Dragons?.* London: Penguin Books.

Gaygax, Gary. 1987. *Role-Playing Mastery.* New York City: Perigee Trade.

Plamondon, Robert. 1982. *Though Dungeons Deep: A Fantasy Gamer's Handbook.* New Jersey: Reston Publishing Company.

Britannica. 2023. *Hacker.* Accessed 20th December, 2023.

Available at: <https://www.britannica.com/topic/hacker>

The New Yorker. 2023. *A Short History of Hack.* Accessed 20th December, 2023.

Available at: <https://www.newyorker.com/tech/annals-of-technology/a-short-history-of-hack>

ISAGA. 2023. *Welcome to ISAGA.* Accessed 15th September, 2023.

Available at: <https://isaga.com/>

Abt Associates. 2023. *Clark. C. Abt, Ph. D.* Accessed 15th December,

2023.

Available at: <https://www.abtassociates.com/who-we-are/our-people/clark-c-abt-phd>

National Coalition Against Censorship. 2023. *A Timeline of Video Game Controversies*. Accessed 20th December, 2023.

Available at: <https://ncac.org/resource/a-timeline-of-video-game-controversies>

WNYC Studios. 2023. *How Dungeons and Dragons Caused a Media Panic*. Accessed 14th October, 2023.

Available at: <https://www.wnycstudios.org/podcasts/takeaway/segments/retro-report-undeserved-notoriety-dungeons-and-dragons>

National Library of Scotland. 2023. *The Dungeons and Dragons panic of the 1980s. How a game of make-believe become a youth crisis in America*. Accessed 14th October, 2023.

Available at: <https://digital.nls.uk/1980s/society/dungeons-dragons/>

DIGRA. 2023. *Welcome to DIGRA*. Accessed 15th September, 2023.

Available at: <http://www.digra.org/>

Pulling, Patricia. 1989. *The Devil's Web: Who Is Stalking Your Children for Satan?*. Washington: Vital Issues Pr.

Stackpole, Michael. 1990. *Pulling Report*. Accessed 20th December, 2023. http://www.rpgstudies.net/stackpole/pulling_report.html

Krinka Baković

Scholars, Designers, Gamers, and Other Geeks: Defining Issues and a Review of the Forerunners of Role-Playing Game Studies from the Second Half of the 20th Century to the Beginning of the 21st Century

The topic of this paper is defining issues of role-playing games (RPGs), as well as a diachronic review of significant interests (academic and otherwise) related to that genre of (video) games during the second half of the 20th century, considered as forerunners to the beginning of the field of study in the first decade of the new millennium. Contemporary role-playing games (as well as video games in general) have a complex history, structure, and form, therefore representatives of RPG studies stand for interdisciplinarity as a professional preference. The main goal of the article is to provide an insight into the dynamics that preceded the establishment of these studies, opening up fundamental questions about the roles of the disciplinary pluralism.

Keywords: video games, role-playing games/RPGs, RPG studies, forerunners of RPG studies, interdisciplinarity, 20th century.

Slaviša Raković

Nezavisni istraživač, Beograd

slavisa.rakovic@gmail.com

Vikipedija kao predmet istraživanja, etnografski *teren* i izvor informacija (?): Netnografija najpopularnije *onlajn* enciklopedije¹

Apstrakt:

U radu se predstavlja etnografski istraživački potencijal Vikipedije, *onlajn* enciklopedije otvorene svim korisnicima za pisanje članaka. Polazi se od tvrdnje da se, pri kreiranju sadržaja na Vikipediji, *oflajn* prakse konstruisanja narativa „istine“ i „tačnosti“ često prenose u *onlajn* prostor, čime ova enciklopedija postaje polje dinamične komunikacije samih tekstova, ali i njihovih autora. Istovremeno, tekstovi na Vikipediji i njihovi autori podležu korektivnoj recenziji i kritici čitalaštva i drugih autora, što je čini lokacijom stalnih promena decentralizovanim praksama uređivanja. Uzimajući u obzir da je Vikipedija prostor neprestane otvorene komunikacije, zaključuje se da se ona može videti kao istovremeni etnografski predmet istraživanja, *teren* i, iako nepouzdan, izvor informacija koji, bez obzira na kritike, učestvuje u širenju znanja.

Ključne reči:

Vikipedija, otvorena enciklopedija, *onlajn* etnografija, etnografski teren

„Vikipedija je izgrađena na ličnim interesovanjima i idiosinkrazijama pisaca članaka; u stvari, može se čak reći, a da se ne zvuči previše sentimentalno, i da je izgrađena na ljubavi. Strast ka pisanju autora članaka može da odvede duboko do trivije poput – iscrpnih detalja o desetinama različitih vrsta softvera za vezenje, stranicama posvećenih bejzbol igra-

¹ Svi citati i parafraze sa engleskog jezika su moji prevodi. Neki delovi teksta o istoriji, kao i teorijska razmatranja o Vikipediji kao hipertekstualnoj i za uređivanje svima otvorenoj enciklopediji, a koji su neophodni za razumevanje argumentacije u ovom radu, preneti su direktno iz mogej rada o vikipedijskim biografijama Avda Međedeovića (Raković 2023).

ćima koji nose naočare, te do kratke, ali dirljive biografske skice o Han-ziru, jedinoj svinji u Avganistanu“.²

Vikipedija je *onlajn* enklipodija otvorena svima za uređivanje. Kao takva, postala je neizbeženi segment internet pejzaža i jedan od najčitanijih sajtova trenutno.³ Takođe, Vikipedija se smatra i najuspešnijim saradničkim *onlajn* projektom do sada, kao i najmasovnijim projektom tzv. građanske nauke (Bruckman 2022; Jemielniak 2014). Otvorena za uređivanje anonimnim autorima, Vikipedija je od samog početka bila kritikovana kao nepouzdana izvor informacija, kao izvor netačnih informacija, a bivala je optuživana i za ideološku pristrasnost. Ipak, pretragom na internetu, Vikipedija često bude prva na listi izvora informacija o osobi, pojmu, fenomenu o kojem je čitalac želeo nešto da sazna. Na Vikipediji se može čitati o fizici, hemiji, pčelarstvu, biografijama ličnosti iz javnog života, jezicima, filmovima, medicini, ali i o biografijama fiktivnih likova poput onih iz serije *Očajne domaćice* čije su izmišljene životne priče do detalja prepričane, itd.

Vikipedija je samo jedna od stranica na internetu, ali zbog načina na koji nastaje i zbog obima tema koje pokriva, rezonance koju stvara u javnom prostoru, te zbog kontroverzi i debata koje je prate, svakako nije obična stranica. U ovom tekstu govorim o Vikipediji kao komunikacionoj, rezonantnoj platformi koja se, etnografski posmatrano, kao uostalom i sam internet u celosti, može shvatiti kao: predmet istraživanja (hipertekstualna otvorena enklipodija), zatim kao etnografski *teren* (posmatranje i analiziranje kreiranja narativa o određenim fenomenima na Vikipediji intervencijama različitih autora tekstova), ali i kao izvor informacija – bez obzira na kritike da se radi o nepouzdanom izvoru zato jer je otvorena svim korisnicima interneta za uređivanje. Kako Vikipedija ne bi postojala bez interneta, pre nego što predstavimo etnografski potencijal Vikipedije, osvrnućemo se na *netnografiju* uopšte tj. na etnografiju na internetu – kao istovremenom izvoru podataka, *terenu* za etnografiju te predmetu istraživanja (tj. internet u celosti kao fenomen koji se istražuje).

2 “Wikipedia is the Last Best Place on the Internet”. *Wired*, autor Richard Cooke, objavljen 17. februara 2020. <<https://www.wired.com/story/wikipedia-online-encyclopedia-best-place-internet/>> Pristupljeno 10. novembra 2023.

3 „July 2023 Rankings: The World’s Most Visited Websites Around the Globe“. *Digital Information World*, autorka dr. Hura Anwar, objavljen 26. jula 2023. <www.digitalinformationworld.com/2023/07/july-2023-rankings-worlds-most-visited.html> Pristupljeno 8. novembra 2023.

Netnografija: Etnografija na internetu

Proučavajući internet kao neodvojivi deo života većeg dela čovečanstva Kristin Hajn, britanska profesorka sociologije nauke i tehnologije, definisala je *odlazak* na internet kao postupak *ugrađen* u iskustvene prakse (eng. *embedded*), ali i kao *otelovljeno* (eng. *embodied*) delatno iskustvo te kao *osvakodnevljenu* praksu postojanja. Hajn tvrdi da u savremenom društvu internet više nije transcendentni *sajber* prostor, već je postao nešto što je iskustveno učitano u živote ljudi, osmišljavajući njihovo delatno postojanje u određenim iskustvenim kontekstima. Dakle, prema ovoj autorki, internet je sve više *deo* nas, a ne neko transcendentno *sajber-prostorno* iskustveno mesto postojanja, zato što, kako ona tvrdi, „često ne razmišljamo o ‘odlasku na mrežu’ kao o diskretnom obliku iskustva, već se nalazimo na mreži kao produžetku ostalih otelovljenih načina postojanja i delovanja u svetu“. Što se tiče „osvakodnevljavanja“, ova autorka kaže da internet iščezava kao vanredni aspekt svakodnevnog života zato jer je postao infrastruktura svakodnevice koja nudi alate i veštine za obavljanje aktivnosti tokom života (Hine 2015).

Hajn je jedna od mnogo autora koji se bave istraživačkim potencijalima interneta i istrživanjima na internetu zato što je internet, od nastanka do danas, postao nezaobilazno istraživačko okruženje društvenih i humanističkih nauka. Štampan je veliki broj radova i knjiga koji imaju odjeka u međunarodnoj društvenoj nauci, a ovde ćemo navesti samo neke od autora radova dostupnih na engleskom jeziku (Steinsson 2023; Grasseni *et al.* 2022; Kozinets 2015; Przybylski 2020; Hjorth 2017; Antonijević 2015; Haverinen 2015; Terras *et al.* 2013; Underberg and Zorne 2013; Postill 2011). Ni domaća nauka nije zaostajala kako u istraživanju etnoantropološkog kapaciteta interneta, tako ni i u *onlajn* istraživanjima određenih etnografski interesantnih fenomena (upor. Gavrilović 2004; Trifunović 2010; Blagojević 2011; Banić Grubišić 2012; Vitković 2013; Perković, Janković i Jović 2019; Radivojević 2020; Zlatović 2022). Zajedničko je ovde pomenutim knjigama i člancima, bilo da se radi o teorijskim uvidima ili istraživanjima konkretnih fenomena u internet okruženju, da ukazuju da se, u etnografskom smislu, u zavisnosti od toga da li je internet sredstvo, izvor podataka ili istraživački materijal, ova istraživanja vide kao istraživanja uz pomoć interneta (sredstvo), istraživanja na samom internetu (prostor istraživanja) i istraživanja o internetu kao istraživačkom materijalu (Haverinen 2015). Drugim rečima, internet možemo posmatrati kao istovremeni izvor podataka, *teren* i predmet istraživanja.

Internet kao izvor podataka vidimo kada na njemu nalazimo podatke koje koristimo u svrhe istraživanja. Znamo da su *onlajn* dostupne biblioteke (digitalizuju se i stare knjige), naučni časopisi, rezultati naučnih istraživanja se objavljuju na stranicama naučnih institucija. Takođe, mnogi univerziteti snimaju predavanja svojih predavača i na snimcima internih seminara predstavljaju svoja aktuelna istraživanja. Mnoge naučne konferencije se prenose online uživo i(li) naknadno postavljaju na veb stranice kako bi bile dostupne (ili svima ili onima koji imaju nalog za pristup). Internet je izvor podataka zato što se društveno-politički, a samim tim i naučni i kulturni život prenose u *onlajn* prostor i tako nam se daje pristup podacima kojima pre nastanka interneta ili ne bismo imali lak pristup ili ne bismo imali pristup uopšte. Upravo zahvaljujući internetu danas možemo znati mnogo više o udaljenim kulturama nego samo pre tri decenije.

Bivajući izvor podataka internet može biti i etnografski *teren* gde se obavlja istraživanje i tada smo bliži tzv. *netnografiji* nego upotrebi interneta za puko prikupljanje podataka koji su nam potrebni u istraživanjima. Netnografija je etnografija u *onlajn* prostoru tj. internetom posredovana etnografija u kojoj se digitalnim učestvovanjem i posmatranjem prikupljaju i tumače podaci o određenom fenomenu ili se samo digitalno učestvovanje i posmatranje izučava kao fenomen. Kozinec netnografiju definiše kao etički zasnovano, temeljno etnografsko istraživanje u kojem se provodi *onlajn* posredovani komunikacioni rad, *onlajn* učestvuje i posmatra, uz nove načine internetom posredovanog prikupljanja podataka, njihove analize i predavljanja rezultata (Kozinets 2015: 1). Netnografija se pokazala korisnom, kako tvrdi Kozinec, u otkrivanju stilova *onlajn* interakcije, ličnih narativa, pravila *onlajn* ponašanja u određenim virtuelnim zajednicama, praksama funkcionisanja *onlajn* zajednica, izučavanjima rituala, diskurzivnih stilova, manifestacija kreativnosti, kao i inovativnih formi saradnje i tehnologijom posredovane društvene organizacije (Kozinets 2015: 3). Netnografija je moguća zato što je internet postao *teren*, prostor u kojem se posmatra, učestvuje, ali i interpretativno angažuje u samom prostoru u kojem se prikupljanje podataka dešava.

Dakle, u *onlajn* etnografiji internet je istovremeno i *teren*, samim tim i izvor podataka, ali može biti i sam predmet istraživanja kada posmatramo određena ponašanja u kontekstu tehnološkog razvoja – pri čemu želimo saznati, na primer, kako razvoj interneta i razvoj sadržaja na internetu utiče na promene u samim virtuelnim zajednicama, na komunikaciju na internetu, ali i na recepciju sadržaja na internetu u *oflajn* okruženju tj. u

svakodnevnom životu (ovo je posebno značajno u sadašnjem trenutku novog talasa internet etnografije u vremenu proliferacije veštačke inteligencije - npr. ChatGPT kao trenutno najkorišćenije platforme).⁴ Internet je, dakle, predmet istraživanja onda kada ga posmatramo u celini kao fenomen u društvu i kada izučavamo njegov uticaj na društvo, kao i kako se ono što se dešava u društvu prenosi u *onlajn* prostor, a takođe i kako se ono što se dešava u virtuelnom prostoru reflektuje na društvo. Uloga interneta, tj. sadržaja na internetu, kao izvora informacija je jasna, a razlika između interneta kao *terena* i interneta kao predmeta istraživanja je samo u tome što se internet kao etnografski *teren* koristi *iznutra* tj. postoji angažovanje istraživača sa sadržajima i drugim korisnicima (makar samo interpretativno), dok se internet kao predmet istraživanja posmatra *spolja* – kao činjenica savremenog života koja ima značajan odjek na dešavanja u tzv. *oflajn* životu. Kao jedna od najpopularnijih stranica na internetu već duži niz godina i kao otvorena enciklopedija koju može svaki korisnik interneta i uređivati, Vikipedija se, takođe, može posmatrati kao istovremeni predmet istraživanja i, iako upitni, izvor informacija, te kao kao etnografski *teren* – o čemu pišem na nastupajućim stranicama.

Netnografija na Vikipediji: šta je čini zanimljivim predmetom istraživanja, koliko je (ne)pouzdana i kako se može shvatiti kao etnografski teren?

„... Vikipedija (Wikipedia) je jedan od najrevolucionarnijih poduhvata narodnog prosvjetiteljstva. Niti jedan izvor informacija, pa i primjenjivog znanja, nije na jednom mjestu, na tako velikom broju jezika okupio toliku količinu upotrebljivih i stalno ažuriranih podataka i pružio ih besplatno svakom ko ima pristup internetu. Uz sve manjkavosti, propagandne i komercijalne zloupotrebe vikipedije, ona je najveća narodna kuhinja znanja i emancipacije običnog čovjeka“ (Bogdanić: 2013, 18)

Vikipedija kao predmet istraživanja

Vikipedija je predmet istraživanja mnogih naučnika iz oblasti društvenih nauka u svetu kojima je zanimljiva iz niza razloga. U na-

⁴ O istoriji internet etnografije više u: Haverinen 2015. ChatGPT je dostupan na: <https://chat.openai.com/>. U ovom sam radu koristio ChatGPT da prilagodim naprednijem engleskom jeziku svoj prevod apstrakta sa srpskog na engleski.

šoj društvenoj nauci, međutim, tek je nekolicina istraživača, barem kako pokazuje jednostavna pretraga u Google pretraživaču, pokazalo interesovanje za izučavanje ove otvorene enciklopedije (Raković 2023; Janjić 2021; Stanisavljević Petrović, Pavlović i Mamutović 2017; Kleut 2015; Petkovska 2012). Šta čini Vikipediju zanimljivim predmetom istraživanja? Naime, i pre Vikipedije bilo je *onlajn* enciklopedija, ali ono što je posebno u vezi sa Vikipedijom jeste da se ideja uspostavljanja ove *onlajn* enciklopedije oslanjala na pokret za tzv. *slobodni softver* (engl. free software movement), koji se zalagao na neprimenjivanje autorskih prava na proizvode intelektualnog rada, a što će biti ključno za sam nastanak i razvoj Vikipedije (Reagle u Petkovska 2012: 65).

Započeta u januaru 2001. godine na engleskom jeziku da bi ubrzo postala dostupna na više desetina, a kasnije i stotina, drugih jezika, 2022. godine rangirana je kao sedmi najpopularniji sajt na Internetu. Prema *Wikimedia Endowment Fund* (Zadužbinski fond Vikimedije), američkoj organizaciji za prikupljanje donacija za ovaj sajt, Vikipedija ima 57 miliona članaka napisanih na 310 jezika.⁵ Važna inovacija Vikipedije bila je i ostaje – uključivanje sadržaja iz popularne kulture te otvorenost amaterima – tj. nenaučnicima da pišu tekstove (Lund 2017: 50), što navodi neke autore da tvrde da je vikipedijska proizvodnja i širenje znanja, ne nužno negativna, „amaterizacija“ samog znanja (Burke 2012: 273). Nazivana je narodnom enciklopedijom na kojoj su članci duži i detaljniji od onih u štampanim enciklopedijama, te na kojoj su tekstovi i kvalitativno drugačiji u smislu savremenosti informacija i blagovremenog ažuriranja članaka i koja, u odnosu na način kreiranja sadržaja, implicitno usvaja norme savremenih novinskih organizacija (Kolbitsch i Maurer 2006). Vikipedija je jedno od najvećih skladišta informacija na svetu i jedna od napopularnijih lokacija za pristup informacijama, a oni koji je uređuju doprinose ishodima njenih politika i smernica tako što učestvuju u oblikovanju percepcije i razumevanja sveta čime je Vikipedija postala epistemološki nezaobilazna u analizi participativne društvene produkcije znanja (Denning et al. 2005; Reagle 2010; McDowel i Vetter 2022; Bruckman 2022). Vikipediju kao predmet istraživanja neki autori vide u kontekstu izučavanja ekosistema znanja u kojem se dešava sinteza postojećih i međusobno suprotstavljenih tumačenja stvarnosti (Vanderdorpe 2015), te je istražuju u odnosu na sam način na koji nastaje - kao deo mreže koja proizilazi iz semantičkih međuzavisnosti raznovrsnih vrsta znanja (Zlatic 2011).

Bruckman piše da sticanje tj. stvaranje znanja nije individualan, već je društveni proces tj. znanje nastaje iz uspešne društvene, ili barem

⁵ <wikimediaendowment.org/> Pristupljeno 7. novembra 2023.

kolegijalne, saradnje (Bruckman 2022: 93), te da Vikipedija jeste proizvod društvene saradnje u kojoj se sticanje i stvaranje novog znanja razume kao rezultat kompetentno kognitivne moći delovanja⁶ tj. *agentnosti* uključenih u proces (Greco 2021, citiran u Bruckman 2022: 71). Na tragu ovakvog viđenja angažovanja na Vikipediji, Jemielniak piše da je ova *onlajn* enciklopedija, sa svim svojim manama, oličenje habermasovske platforme racionalnog diskursa na kojoj se emancipuje komuniciranje znanja omogućavanjem egalitarnog stvaranja i deljenja znanja čime se, ujedno, i suprostaavlja tezi da su informacione tehnologije nužno oruđe društvene kontrole i dominacije određenih narativa i diskursa (Jemielniak 2014: 86). U kontekstu razumevanja procesa proizvodnje Vikipedije, Rigl upotrebljava koncept *stigmurgija* (Reagle 2010:146) koji opisuje kao kolaborativnu proizvodnju znanja u *dobroj veri* („good faith“), koje nije zasnovano samo na komunikaciji korisnika već i na onom znanju koje je prethodilo nastajanju novih sadržaja (Reagle 2010: 45-73). U kompjuterskoj nauci *stigmurgija* se definiše kao način komunikacije u decentralizovanim sistemima gde pojedinci komuniciraju jedan s drugim tako što menjaju okolinu u kojoj se komunikacija dešava (Ianero et al. 2021). Po načinu na koji je organizovana, Vikipedija je, dakle, *onlajn* lokacija stalnih promena decentralizovanim praksama uređivanja zasnovana na principu demokratizacije znanja – tj. činjenja dostupnim široj publici različitih oblasti znanja, ali i otvaranjem prostora svima da stvaraju i uređuju sadržaj, što je i čini zanimljivim predmetom istraživanja.

Vikipedija kao izvor podataka: pouzdanost participativnosti u kreiranju sadržaja na *onlajn* otvorenoj enciklopediji

Što se tiče Vikipedije kao izvora podataka, mnogi članovi akademske zajednice joj prigovaraju nepouzdanost. S druge strane, pojedini „branioci“ ove prigovore vide u samom postojanju Vikipedije kao otvorene enciklopedije koja preispituje tradicionalnu društvenu konstrukciju i širenje znanja, u kojoj su, kako kažu, „ovlašćeni“ članovi

⁶ Za termin *agency* u ovom kontekstu koristim prevod „moć delovanja“ koji je u svom tekstu „Angažovano prevođenje filozofije: sličaj pojma *agency*“ iz 2018. godine predložila Adrijana Zaharijević navodeći da: „Sintagmom „moć delovanja“ zadržava se dinamički aspekt ove reči, koja podrazumeva i činjenje i proizvode činjenja (učinke), ali i uslove mogućnosti činjenja, odnosno moć da do delovanja uopšte dođe. Ona takođe podrazumeva temeljnu procesualnost stanja delovanja, jer uvodi i dimenziju njegovih uslova – ono što delovanju prethodi i mora da prethodi da bi ga uopšte bilo – ali i dimenziju njegovih efekata – ono što ostaje upisano u odnose moći koji se svaki put iznova utvrđuju i (re)konsoliduju samim delovanjem“ (Zaharijević 2018: 3-4).

akademske zajednice igrali ulogu ključnih čuvara diseminatora znanja (Jemielniak 2014: 184). Još od ranih dana u nastajanju Wikipedije u globalnom poretku viđeni su kao potencijalni rizici: netačnost sadržaja, nepoznati motivi autora, nepouzdana ekspertiza autora, nekonzistentnost sadržaja, nepostojanje izvora i neproverljivost, selektivno kreiranje sadržaja opterećeno pristrasnim interesima, kao i kulturne razlike autora na Wikipediji, njihove namere pri pravljenju sadržaja, nedovoljna zastupljenost žena kreatoriki sadržaja, seksizam⁷ itd. (Denning et al. 2005; Lih 2009; Martin 2018; Bruckman 2022). Podaci, videli smo, pokazuju da je Wikipedija ipak postala popularan izvor informacija bez obzira što se ne radi o naučnoj enciklopediji, već o sistemu koji grade raznovrsni sastavljači sadržaja koji moraju zadovoljiti osnovni princip proverljivosti napisanih informacija (referenciranje), a ne nužno pisati „istinu“⁸.

Pri samom objavljivanju sadržaja tri su osnovna postulata kojih se autor teksta mora pridržavati: neutralna tačka gledišta, proverljivost i neobjavljivanje istraživanja/sadržaja koja ranije nisu nigde objavljena (dakle, sve što se objavi na Wikipediji treba da je već negde drugde objavljeno).⁹ O zahtevu za neutralnim gledištem na stranicama na bosanskom jeziku se kaže da pisanje na Wikipediji „podrazumijeva da se činjenice i ideje trebaju prezentirati na takav način da ih i pristalice i protivnici nekog gledišta mogu prihvatiti“.¹⁰ Stranica na srpsko-hrvatskom, u vezi sa zahtevom da se objavljuje samo ono za šta već postoji izvor tj. što je već negde drugde objavljeno, kaže da je „jedini način da dokažete da ono što unosite u članke nije „originalno“ istraživanje je da navedete provjerljive izvore, gdje postoje informacije koje su u 'direktnoj vezi' sa predmetom članka i koje pomažu kredibilitetu sadržaja u članku“.¹¹ Što se tiče proverljivosti, Wikipedija na srpskom kaže: „Prag za uključivanje u Wikipediju je proverljivost, ne istinitost — istina, sama po sebi, bez pouzdanog i proverljivog izvora, nije dovoljna. Zato, koliko god da ste ubeđeni da je nešto istina, ne unosite to u članak ukoliko nemate pouzdan

7 Kada govorimo o seksizmu, govorimo o omalovažavnjima žena na meta-stranicama Wikipedije, ali i o nedovoljnom broju članaka o doprinosu žena određenim oblastima znanja što je nagnalo Džesiku Vejd (Jessica Wade), fizičarku sa Imperial Colledge-a iz Londona, da napiše više od 1600 biografija žena naučnica koje bi, možda, ostale nepoznate. Izvor: <www.openculture.com/2022/10/meet-the-physicist-who-has-created-1600-wikipedia-entries-for-important-female-minority-scientists.html> Pristupljeno 13. novembra 2023.

8 <sh.wikipedia.org/wiki/Wikipedija:Proverljivost> Pristupljeno 7. novembra 2023.

9 <en.wikipedia.org/wiki/Reliability_of_Wikipedia> Pristupljeno 7. novembra 2023.

10 <bs.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Neutralno_gledište> Pristupljeno 7. novembra 2023.

11 <sh.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Bez_vlastitog_istraživanja> Pristupljeno 7. novembra 2023.

i proverljiv izvor za tu tvrdnju¹². Međutim, problem nastaje kada nije jasno šta treba i može da bude izvor podataka i kada se radi o pristrasnoj politici citiranja tj. kada se jedna vrsta izvora favorizuje u odnosu na, njoj suprostravljenu, drugu vrstu izvora. Istraživanja pokazuju da proverljivost „činjenica“ sa Vikipedije zavisi i od toga na kojem je jeziku članak napisan tj. da se na nekim jezicima, iz različitih razloga, lakše otkrivaju objavljene neistine nego na nekim drugim.¹³ Sama Vikipedija kaže da „proverljivost sama po sebi nije dovoljna da bi se neki izvor uključio u članak“.¹⁴

Tačnost podataka na Vikipediji bila je tema istraživanja još u ranim fazama nastanka ove enciklopedije. Na primer, *Nejčr* je 2005. objavio rezultate analize širokog spektra unosa sa sajtova Vikipedije i Enciklopedije Britanika (Britannica) koji su pokazali da nema velike razlike između ove dve enciklopedije,¹⁵ što je dovelo do pokretanja rasprave o metodama koje su istraživači časopisa *Nejčr* koristili pri analizi i upoređivanju članaka Vikipedije i Enciklopedije Britanika. Iz Britanike, enciklopedije sa akademskim prestižom, došle su tvrdnje da su njeni nedostaci preuveličavani, te da je *Nejčr* koristio problematičan pristup što se uzorka i statističke analize tiče, što je, prema sudu Britanike, učinilo istraživanje „beskorisnim“.¹⁶ Devet godina kasnije, prema analizi i pisanju grupe autora i nakon pregled 110 studija o Vikipediji objavljenih do 2013. godine, došlo se do zaključka je Vikipedija, uopšteno govoreći, pouzdan izvor informacija u značajnoj većini proučavanih domena (Mesgari et al 2014). Mekdovel i Vetter tvrde da pouzdanost Vikipedije zavisi od kvaliteta sekundarnih izvora, te da te izvore treba nezavisno ispitivati u procesu opšte evaluacije ove enciklopedije zato što zajednice urednika kao i zajednice čitalaca konstruišu pouzdanost, a ne pojedinačni autori ili čitaoci izvora (McDowel and Vetter 2022: 13). Na ovom tragu, Smiljana Antonijević piše da je, zbog participativnosti u kreiranju sadržaja, Vikipediji danas omogućeno da bude viđena kao ravnopravna koliko i tradicionalni načini proizvodnje znanja, tvrdeći da je pojava blogerskih platformi, kao i digitalizacija akademskih časopisa sa otvorenim pristupom od 1990-ih naovamo omogućila dostupnost istraživanja javnosti,

12 <sr.wikipedia.org/sr-el/Википедија:Проверљивост> Pristupljeno 7. novembra 2023.

13 “Wikipedia ‘facts’ depend of which language you read them in”. *The New Scientist*, autor Matt Reynolds, objavljen 13. decembra 2016. <www.newscientist.com/article/2115986-wikipedia-facts-depend-on-which-language-you-read-them-in/> Pristupljeno 1. novembra 2023.

14 <sr.wikipedia.org/sr-el/Википедија:Проверљивост> Pristupljeno 7. novembra 2023

15 “What is it with Wikipedia?”, *BBC*, autor Bill Thompson, objavljen 16. decembra 2005. <news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4534712.stm> Pristupljeno 7. novembra 2023.

16 „Wikipedia study ‘fatally flawed’”. *BBC*, objavljen 24. marta 2006.

<news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4840340.stm> Pristupljeno 30. oktobra 2023.

podstičući tako velike promene kako u izdavaštvu, tako i u naučnoj komunikaciji (Antonijević 2015: 15).¹⁷

Vikipedija kao etnografski teren

Smiljana Antonijević navodi da je tokom 2000-ih elektronsko izdavaštvo sa otvorenim pristupom dovelo do povezivanja međusobno udaljenih kako istraživača tako i zainteresovanog građanstva, što je razvilo nove prakse komentarisanja naučnih radova tj. dovelo do otvorene recenzije kojom recenzenti učestvuju u samoj proizvodnji znanja (Antonijević 2015: 15). Upravo participativnost čini Vikipediju, barem za sada, široj publici najpoznatiji primer tzv. građanske nauke i *onlajn* kreativne saradnje tj. „kolegijalne“ proizvodnje sadržaja pri čemu se, koristeći tzv. *opensource softver*, objavljuju tekstovi svima otvoreni za izmene (Bruckman 2022: 36). Vikipedija o samoj sebi, na stranici na engleskom, kaže da je ova enciklopedija projekat zajedničkog napora Vikipedijanaca.¹⁸ Privlačnost uloge *wikipedianca* je stvaranje znanja preispitivanjem same pozicije stvaraoca znanja koja je tradicionalno bila rezervisana za visokoprivilegovanu grupu naučnika, što je, verovatno, i razlog zašto Vikipedija nije široko cenjena u akademskim krugovima (Jemielniak 2014: 184). Sa milionima naloga wikipedianaca, ova enciklopedija i drugi projekti Vikimedije su verovatno najveće ko-

17 Danas je retko videti naučnu publikaciju u kojoj se Vikipedija navodi kao izvor informacija. U praksi, međutim, čini se da se ipak koristi, barem što se studentske populacije tiče. Ispitujući upotrebu Vikipedije u akademskim istraživanjima među pripadnicima akademske zajednice u Srbiji (52 sa statusom istraživača, 36 studenata i 6 predavača), Petkovska navodi da od 100 učesnika istraživanja koje je provela: „na pitanje da li upotrebljava Vikipediju u svom radu, 91 učesnik u istraživanju kaže da upotrebljava ili upotrebljava povremeno, dok svega 9 tvrdi da ovaj izvor uopšte ne upotrebljava u svom radu“ (Petkovska 2012: 77-80). Stanislavljević Petrović, Pavlović i Mamutović prenose, da njihovi podaci istraživanja objavljeni 2017. godine, na osnovu ispitivanja 186 studenata Univerziteta u Nišu, pokazuju da „brzo i lako pronalaženje potrebnih informacija motiviše polovinu ispitanih studenata za korišćenje Vikipedije, pored toga studenti ističu da koriste Vikipediju kao izvor znanja zato što su članci kratki i pregledni, što su pisani jednostavnim i razumljivim jezikom i zato što značajno štede vreme za učenje“ (Stanislavljević Petrović, Pavlović i Mamutović 2017: 42). Ipak, u akademskom životu se, iz već navedenih razloga, na upotrebu Vikipedije ne gleda blagonaklono. Na primer, priručnik za studente iz oblasti humanističkih nauka koji su uredile doktorandkinje sa Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu svojim čitaocima prvo kaže da je “Vikipedija – besplatna enciklopedija koja se ne može koristiti kao akademski izvor informacija jer je može uređivati bilo ko, a sadržaj ne pregledaju naučnici, kao u slučaju akademske literature”, da bi u sledećoj rečenici bilo rečeno: “Međutim, možete ga koristiti da se informišete o temi, da pronađete ključne reči, imena, dalje veze, itd” (Mastilo 2023: 38).

18 <en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Wikipedians> Pristupljeno 1. novembra 2023.

laborativne inicijative u istoriji čovečanstva, a njihovi kreatori čine „globalni i kulturni kolektiv“ (Jemielniak 2014: 4).

Petkovska piše da je jedan od distinktivnih segmenata Vikipedije činjenica da je ona „zajednica, odnosno socijalna mreža“ i navodi da je „možda ponajmanje zajednica od svih socijalnih mreža, gde postoje neki vidovi socijalizacije za čitavu grupu i akteri znaju podosta jedni o drugima; ovaj aspekt se često navodi kao najveća vrednost Vikipedije i kao njena ključna odlika“ (Petkovska 2012: 69). Međutim, praćenjem podstranice „Razgovor“ koje postoje uz svaki vikipedijski članak može se videti da se na ovoj enciklopediji dešava neka vrsta socijalizacije – tj. da kreatori sadržaja poznaju rad jedni drugih (čak i kada nastupaju pod nadimcima), diskutuju i dele informacije. Takođe, možda u vreme kada je Petkovska pisala svoj tekst nije postojala *oflajn* socijalizacija urednika Vikipedije, no ona danas svakako postoji, kako globalno (konferencije *onlajn* i neposredno, skupovi, druženja) tako i lokalno (skupovi vikipedijanaca jednog jezika, npr. skupovi vikipedijanaca koji pišu na srpskom, a okupljaju se pod okriljem srpske Vikimedije).¹⁹

Petkovska navodi da neki istraživači insistiraju da je organizacija grupa koji stoje iza Vikipedije „decentralizovana i nehijerarhijski uređena, primer 'mrežne demokratije' gde su najvažniji deljenje, saradnja i učestvovanje“ (Petkovska 2012: 70). Međutim, bez obzira što je Vikipedija zasnovana na saradnji i participativnosti, hijerarhija na njoj nije u potpunosti odsutna. Pre svega, Vikipediju održava Vikimedija, koja od nastajanja naovamo, u cilju unapređivanja enciklopedije, neprestano razvija politike za uređivanje sadržaja, ali i pravila ponašanja (Steinsson 2023). Što se tiče samog uređivanja sadržaja, na primer, postoji više nivoa pristupa korisnika koji se dodeljuju na Vikipediji. Najpoznatiji su tzv. administratori i birokrate koji se odobravaju se konsenzusom vikipedijske zajednice. Administratori su urednici na Vikipediji koji imaju dodatna ovlašćenja, „među njima su i nadgledanje rasprava o člancima za brisanje i sprovođenje odluka zajednice donesenih konsenzusom o brisanju istih, nadgledanje novih i izmenjenih članaka kako bi se sprečili *očiti* vandalski napadi, i ispunjavanje zahteva korisnika koja zahtevaju administratorska ovlašćenja”.²⁰ Administratori, dakle, mogu menjati zaštićene strane, sprečavati vandalizam na Vikipediji, brisati i vraćati određene strane, blokirati i deblokirati korisnika itd. Da bi se postalo administratorom podnosi se zahtev na stranici za zahteve za administriranje, a izbor se vrši

19 “Pozivamo vas na okupljanje vikipedijanaca”. *Vikimedija*. < <https://wikimedia.rs> > Pristupljeno 7. novembra 2023.

20 <sr.wikipedia.org/sr-el/Википедија:Администратори> Pristupljeno 7. novembra 2023.

glasanjem urednika. „Birokrate“ su korisnici Wikipedije, koji se takođe biraju konsenzusom zajednice te kojima je data mogućnost da dodaju i uklanjaju administratore, druge „birokrate“, interfejs administratore itd. (postoji još niz ovlašćenja koje različiti korisnici Wikipedije sa različitim statusom mogu obavljati, poput tzv. check users, page movers itd, kao i politika kojih se moraju pridržavati, kako bi ova enciklopedija funkcionisala).²¹

Wikipedija, dakle, ipak nije prostor stvaranja tekstova bez ikakvih pravila i nadzora.²² Međutim, i pored postulata na kojima počiva, Wikipedija je prisutna u javnosti kao polje borbe za kontrolu raznih narativa. U radu o wikipedijskim biografijama guslara Avda Međedovića, tj. o pitanju njegovog etničkog porekla, na različitim jezicima regije, tvrdio sam da wikipedijski tekstovi često preslikavaju *oflajn* prakse konstruisanja narativa „istine“ i ne samo da perpetuiraju, već i omasovljuju rečenu praksu samim tim što je prenose u *onlajn* prostor koji je otvoren svima koji su zainteresovani, što tvori Wikipediju kao diskurzivno bojno polje tekstova, najčešće sa referenciranim izvorima“ gde se, za potrebe konstruisanja željenog narativa, primenjuju različite politike citiranja, pristrasnog uređivanja i 'arhitekture' teksta (Raković 2023: 516). Štaviše, popularnost Wikipedije i njen značaj u kreiranju narativa o određenim ličnostima, idejama i fenomenima doveo je do toga da određene interesne grupe i oglašivači naručuju i plaćaju da se za njih pišu tekstovi za Wikipediju (iako je ova enciklopedija volonterski zasnovana i pristup njoj je, za uređivanje i za čitanje, besplatan).²³ Naručeno i plaćeno pisanje za Wikipediju ima već dugu istoriju, a neki od slučajeva naručivanja bili su politički kontroverzni zbog „ulepšavanja“ biografija određenih ličnosti ili pozitivnog pisanja o ekološkom ponašanju određenih kompanija, što je proizvelo i novu reč *wikiwashing* te nateralo Fondaciju Wikimedija da 2014. godine promeni politiku uređivanja zahtevom da svaki tekst za koji

21 <en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Bureaucrats> Pristupljeno 7. novembra 2023.

22 Pored tri pomenuta postulata koji treba da se poštuju pri uređivanju sadržaja, na samoj enciklopediji se može čitati i da postoji pet osnovnih stubova Wikipedije: (1) Wikipedija je enciklopedija; (2) Wikipedija je napisana sa neutralne tačke gledišta; (3) Wikipedija je slobodan sadržaj koji svako može da koristi, uređuje i deli; (4) Urednici Wikipedije trebalo bi da se odnose jedni prema drugima sa poštovanjem i uljudnošću; (5) Wikipedija nema čvrtstih pravila. <sh.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Pet_stubova> Pristupljeno 30. oktobra 2023.

23 Prema nekim procenama, ako bi donacije prestale, Wikipedija bi mogla da nastavi sa radom celih 18 meseci bez potrebe da zaradi i jedan dolar. Izvor: „The great Wikipedia fundraising controversy“. *Slate*, autor Stephen Harrison, objavljen 2. decembra 2022. <<https://slate.com/technology/2022/12/wikipedia-wikimedia-foundation-donate.html>> Pristupljeno 7. novembra 2023.

je autor plaćen da napiše mora biti označen kao plaćeni članak.²⁴

Koliko je Vikipedija postala društveno relevantna svedoči da je više puta, na visokom društveno-političkom nivou, bila na udaru kritika zbog navodne političke pristrasnosti. Na primer, u SAD je optuživana za namerno umanjivanje značaja priča koja su viđene kao štetne za predsednika Džoa Bajdena (Joe Biden), te da je pristrasna levici, što tvrdi i Lari Sanger (Larry Sanger), njen suosnivač, koji je napustio projekat dve godine nakon što je doprineo u njegovom postavljanju na internet.²⁵ Politički potencijal Vikipedije najbolje se vidi tamo gde je ova enciklopedija bila ometana i ukidana, a njeni urednici kontrolisani i progonjeni. U nekim državama sa režimima u kojima su ograničene građanske slobodne Vikipedija bila je viđena i kao po sistem opasna enciklopedija. Na primer, u Pakistanu joj je ograničavan pristup zbog navodne blasfemije u sadržajima,²⁶ a u Saudijskoj Arabiji su agenti saudijskih vlasti prodrli u visoke rangove uredništva te angažovali ili primoravali svoje građane da rade kao doušnici za režim tako što će pratiti određene vikipedijske sadržaje i njihove autore, i prijavljivati ih vlastima.²⁷ U regionalnom kontekstu zanimljivo je pomenuti da je Ministarstvo kulture Crne Gore, reagujući na neuključivanje crnogorskog jezika kao jezika ove enciklopedije, reagovalo izjavom da je sa stanovišta Ministarstva kulture, crnogorska Vikipedija „važan projekat, koji, zahvaljujući formatu u kojem se prezentira, u velikoj mjeri obezbeđuje promociju crnogorskog identiteta i crnogorskog kulturno-istorijskog konteksta.”²⁸

Naslov ovog potpoglavlja je „Vikipedija kao etnografski *teren*“ i ovde postavljamo pitanje: da li Vikipedija može biti etnografski *teren*? Videli smo da se Vikipedija smatra, uslovno rečeno, zajednicom. Njeni članovi kommuniciraju u *onlajn* prostoru, jedni drugima unapređuju, preispituju,

24 “Paid editors on Wikipedia: Should you be worried?”. *The Conversation*, autorka Kim Osman, objavljen 21. avgusta 2014. <theconversation.com/paid-editors-on-wikipedia-should-you-be-worried-30527> Pristupljeno 4. novembra 2023.

25 “Wikipedia is not woke: Insists Jimmy Wales”. *The Telegraph*, autor Gareth Corfield, objavljen 25. februara 2023. <www.telegraph.co.uk/business/2023/02/25/wikipedia-not-woke-insists-founder-jimmy-wales/> Pristupljeno 7. novembra 2023.

26 “Pakistan blocks Wikipedia for ‘blasphemous content’”. *BBC*, autorka Maria Zaccaro, objavljen 4. februara 2023. <www.bbc.com/news/world-asia-64523501> Pristupljeno 7. novembra 2023.

27 “Saudi Arabia jails two Wikipedia staff in ‘bid to control content’”. *The Guardian*, objavljen 5. januara 2023.

<www.theguardian.com/technology/2023/jan/05/saudi-arabia-jails-two-wikipedia-staff-in-bid-to-control-content> Pristupljeno 7. novembra 2023.

28 “Vikipedija na crnogorskom jeziku važan projekat za promociju crnogorskog identiteta”. *Antena M*, autorka Marija Mitrović, objavljen 27. oktobra 2019. <www.antenam.net/drustvo/137577-vikipedija-na-crnogorskom-jeziku-vazan-> Pristupljeno 1. novembra 2023.

kritikuju ili samo prate rad jedni drugih (veza za „Razgovor“ prati svaki članak), neki se sreću i uživo. Među njima postoji hijerarhija, stiču i gube statuse na Vikipediji koja, opet, ima svoje stubove na kojima stoji kao *onlajn mesto* i postulate čije poštovanje zahteva od kreatora sadržaja (vidi fusnotu 22). Uključena je za sve teme i sve oblasti znanja, izaziva ideološke kontroverze, biva zabranjivana, kritikovana zbog (ne)inkluzivnosti, biva prostor špijunaže zarad praćenja „opasnih“ sadržaja po neko društvo, i iako je, kako mnogi tvrde, nepouzdan izvor informacija, neke sudije je citiraju u svojim odlukama.²⁹ Znamo da Vikipediju *onlajn* i *oflajn* predstavlja i održava tj. *hostuje* Fondacija Vikimedija i da sada postoji na više od 300 jezika te da mnoge od njih lokalno imaju, kao podršku, lokalne vikimedijske neprofitne organizacije. Recimo, u srpskom slučaju, sudeći po aktivnostima predstavljenim na veb stranici, lokalna Vikimedija može biti viđena kao lokalni *onlajn* i *oflajn* „Dom kulture“ koji okuplja vikipedijance srpskog jezika, organizuje treninge za pisanje članka iz različitih oblasti znanja, promovise Vikipediju u društvu itd, što se sve onda prenosi na to kako srpska Vikipedija izgleda i funkcioniše kao zajednica. Uzimajući sve ovo u obzir, kao *mesto* i *prostor* u kojem se *susreću*, komuniciraju, međusobno preispituju i negiraju različiti narativi, Vikipedija, zaključujemo, svakako može biti etnografski *teren* za istraživanje različitih fenomena društvenog života.

Zaključak

„Neko ko čita Vikipediju „prilično je u poziciji posetioca javnog toaleta“, kaže gospodin MekHenri, bivši urednik Enciklopedije Britanike. ‘Toalet može biti očevidno prljav, tako da posetilac zna da treba bude veoma pažljiv. Ili, može izgledati prilično čisto, tako da posetioca može opustiti lažni osećaj sigurnosti. Ono što posetilac sigurno ne zna - jeste ko je koristio taj toalet pre njega.’ Čovek se zapita da li bi ljudi poput gospodina MekHenrija više voleli da uopšte nema javnih toaleta“.³⁰

Prema pisanju lista *The Sydney Morning Herald* „mnoge studije o tačnosti Vikipedije upoređuju je sa referentnim izvorom – udžbenikom ili studijom koju su recenzirali stručnjaci“. Međutim, autor novinskog

29 “Judges rely on Wikipedia for their opinions, a new study finds”. *The Washington Post*, autor Noam Cohen, objavljen 5. Avgusta 2022. <www.washingtonpost.com/outlook/2022/08/05/judges-rely-wikipedia-their-opinions-new-study-finds/> Pristupljeno 8. novembra 2023.

30 “What Wikipedia’s First Users Got Wrong”. *Time*, autorka Lily Rothman, objavljen 15. Januara 2015. <time.com/3667915/wikipedia-anniversary/> Pristupljeno 3. novembra 2023.

članka se pita: „... da li je ovo pošteno? Svi izvori znanja nose određeni nivo greške, bilo da je to enciklopedija, novinski članak ili recenzirana studija. Britanika nosi greške. Naučnici sve više otkrivaju da recenzije kolega pružaju malu zaštitu od greške - ili čak od potpune prevare“. Ova tvrdnja autora novinskog teksta zasnovana je na intervjuima sa nekoliko istraživača Vikipedije. Jedna od njih, u ovom radu pominjana, Ejmi Brukman tom je prilikom rekla da „članak u časopisu recenziraju tri stručnjaka (koji mogu, a možda i ne moraju da proveravaju svaki detalj), a njihovo mišljenje se cementira jednom za svagda, dok sadržaj popularne stranice Vikipedije recenzira na hiljade ljudi“. U istom novinskom tekstu, takođe u odbranu Vikipedije, Matiju Onil (Mathiu O’Neil) sa Univerziteta u Kanberi, kaže da je „ceo proces kolektivne proizvodnje znanja tu da ga svi vide, što je zaista važno u doba velikog nepoverenja u institucije“, pitajući se: “Zašto nastavno osoblje ne voli Vikipediju? Ne znam. Pretpostavljam da je to zato što je njihovo viđenje (Vikipedije) zastarelo... Sve dok su informacije u tekstu u redu, koga briga ko ih piše?”³¹

Znamo da, idealno, dobar vikipedijski članak mora citirati izvor iz kojeg je preuzet neki podatak, mišljenje, ideja. Ali, baš kao i u slučaju akademskih članaka, citiranje ne garantuje pouzdanost jer, kako piše Rej (Ray), „citiranje je političko... citati nam skreću pažnju na ideje koje su navodno važne, i mera su nečijeg intelektualnog uticaja tako da oblikuju ono što možemo da mislimo o datoj oblasti” (Ray 2018). S druge strane, „savesne prakse citiranja podstiču nas da citiramo ljude zato što imaju dobre ideje, a ne zato što imaju status. Podstiče nas da pažljivo razmišljamo o tradicionalnim akademskim hijerarhijama i radimo na negovanju raznovrsnije i inkluzivnije nauke“ (Eidinger 2017). Čini se da je Vikipedija svakako otvorila prostor da na scenu širenja znanja izađu ljudi koji nemaju društveno priznati status stvaraoca znanja, ali zato, potencijalno, mogu imati bitnu ulogu u širenju znanja (pod uslovom da savesno citiraju svoje kredibilne izvore koje cene zbog ideja, a ne zbog statusa ili moći onih koji iza njih stoje). U svakom slučaju, hteli da priznamo ili ne, Vikipedija je, zbog svoje popularnosti, već akter na sceni stvaranja znanja upravo zato što je „medij koji doprinosi diversifikaciji uglova posmatranja“ i zato što kao „komunikaciona platforma za diskusiju otvorena svim korisnicima i temama...uz određenu korektivnu

31 “Evidence suggests Wikipedia is accurate and reliable. When are we going to start taking it seriously?”. *The Sydney Morning Herald*, autor Liam Mannix objavljen 13. Septembra 2022. <www.smh.com.au/national/evidence-suggests-wikipedia-is-accurate-and-reliable-when-are-we-going-to-start-taking-it-seriously-20220913-p5bhl3.html>

Pristupljen 5. novembra 2023.

ulogu od strane čitalaca...može doprineti širenju znanja“ (Raković 2023: 534). A što se savesnog citiranja tiče, možda je vreme da članovi akademske zajednice prestanu da se plaše da pominju Vikipediju, ako ne kao izvor informacija, onda već kao izvor preko kojeg su došli do onoga što smatraju pouzdanim izvorom informacija.³²

Literatura

Antonijević, Smiljana. 2015. *Amongst Digital Humanities: An Ethnographic Study of Digital Knowledge Production*. New York: Palgrave Macmillan.

Banić, Grubišić Ana. 2012. Istraživanje religija na internetu. *Antropologija* 12 (3): 99-114

Blagojević, Gordana. 2011. Internet u savremenim etnološkim i antropološkim istraživanjima. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke* 134: 17-27

Bogdanić, Aleksandar. 2013. Nova medijska paradigma – od medijacije do medijatazicije društvenog komuniciranja. *Politeia* 3 (5): 11-37.

Bruckman, Amy. 2022. *Should You Believe Wikipedia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Burke, Peter. 2012. *A Social History of Knowledge II: From the Encyclopedia to Wikipedia*. Cambridge: Polity Press

Denning, Peter. 2005. Wikipedia Risks. *Communications of the ACM* 48 (12): 152.

Eidinger, Andrea. 2009. Cultivating a Conscientious Citation Practice. *Unwritten Histories*, Accessed November 15th, 2023. Available at: www.unwrittenhistories.com/cultivating-a-conscientious-citation-practice

Gavrilović, Ljiljana. 2004. Etnografija virtuelne realnosti. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 52. 9-16

Grasseni, Cristina (ed.) 2022. *Audiovisual and Digital Ethnography: A practical and Theoretical guide*. London: Routledge.

Greco, John. 2021. *The Transmission of Knowledge*. Cambridge: Cambridge University Press.

³² Za potrebe pisanja ovog rada, sledeće autore sam pronašao preko Vikipedije: Lih: 2009; Reagle: 2010; Bruckman: 2022. Svo troje su autori koji su pisali knjige koje su objavile izdavačke kuće koje smatram kredibilnim.

Haverinen, Anna. 2015. Internet Ethnography: The Past, the Present and the Future. *Ethnologia Fenica* 42: 79-90.

Hine, Christine. 2015. *Ethnography for the Internet: Embedded, Embodied and Everyday*. London: Bloomsbury.

Hjorth, Larissa (ed.) 2017. *The Routledge Companion to Digital Ethnography*. New York: Routledge.

Ianero, Biagio. 2021. Stigmergic electronic gates and networks. *Journal of Computational Electronics* 20 (2): 2614-2621.

Janjić, Stefan. 2021. Kultura sećanja na Wikipediji: Diskurs o ratnim sukobima u Jugoslaviji. Doktorska disertacija. Univerzitet u Novom Sadu – Filozofski fakultet.

Jemielniak, Dariuz. 2014. *Common Knowledge: Ethnography of Wikipedia*. Stanford: Stanford University Press.

Kleut, Jelena. 2015. Semiotička dekonstrukcija ekspresivnih mogućnosti u virtuelnom komuniciranju. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka.

Kolbitsch, Josef and Hermann A. Maurer. 2006. The Transformation of the Web: How Emerging Communities Shape the Information We Consume. *Journal of Universal Computer Science* 12 (2): 187-213.

Kozinets, Robert V. 2015. *Netnography: Redefined*. London: Sage Publications Ltd.

Lih, Andrew. 2009. *The Wikipedia Revolution*. New York: Hyperion.

Lund, Arwid. 2017. *Wikipedia, Work and Capitalism: A Realm of Freedom?* New York: Palgrave Macmillan.

Mastilo, Milica. 2023. „Finding the Right Literature“. In *Research is Back: Handbook on Academic Writing for Students of Humanities*, ur. Tara Pešić i Jovana Milovanović, 25-45. Beograd: Produkcija alumnija Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

McDowel, Zachary J. and Matthew A. Vetter. 2022. *Wikipedia and Representation of Reality*. New York and London: Routledge.

Mesgari, Mostafa. 2014. “‘The Sum of All Human Knowledge’: A Systematic Review of Scholarly Research on the Content of Wikipedia”. *Journal of the Association for Information Science and Technology* 66 (2): 219-245.

Perković, Ivana, Sanja Raković i Marija Jović. 2019. Mogućnosti netnografskog istraživanja korisnika Jutjub platforme orijentisanih na srpsku muzičku baštinu. *Etnološko-antropološke sveske* 19 (30). 55-72.

Petkovska, Sanja. 2012. Upotreba Vikipedije u istraživanju. *Kultura* 136. 62-84.

Postill, John. 2011. *Localizing the Internet: An Anthropological Account*. New York and Oxford: Berghahn Books.

Przybylski, Liz. 2021. *Hybrid Ethnography: Online, Offline, and In Between*. Los Angeles: Sage.

Radivojević, Sonja. 2020. (De)kolonizacija digitalnog okruženja: internet i novi(ji) mediji kao mesta savremenih antropoloških istraživanja i kako im etnografski prići. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 68 (2): 419-438.

Raković, Slaviša. 2023. Vikipedija kao područje borbe za isključivu etničku aproprijaciju kulturnog nasleđa: Čiji je Avdo Međedović? *Etnoantropološki problemi* 18 (2): 515-538.

Ray, Victor. 2018. The Racial Politics of Citation. *Inside Higher Ed*. Accessed November 9th, 2023. Available at: www.insidehighered.com/advice/2018/04/27/racial-exclusions-scholarly-citations-opinion

Reagle, Joseph. 2010. *Good Faith Collaboration: The Culture of Wikipedia*. Boston: MIT Press.

Stanisavljević Petrović, Zorica, Dragana Pavlović i Anastasija Mamutović. 2017. Modernizacija kulture učenja: Vikipedija kao izvor znanja. *Godišnjak za sociologiju* 13 (18): 9-24.

Steinsson, Sverrir. 2023. Rule Ambiguity, Institutional Clashes, and Population Loss: How Wikipedia Became the Last Good Place on the Internet. *American Political Science Review* 118 (1). 235-251.

Terras, Melisa, Julian Nyhan i Edward Vanhoutte. 2013. *Defining Digital Humanities: A Reader*. Farnham: Ashgate.

Trifunović, Vesna. 2010. Internet kao teren: primer sakupljanja folklorne građe. *Glasnik etnografskog instituta SANU* 58 (1): 157-168.

Underberg, Natalie M. and Elayne Zorne (eds.) 2013. *Digital Ethnography: Anthropology, Narrative and New Media*. Austin: University of Texas Press.

Vanderdorpe, Christian. 2015. Wikipedia and the Ecosystem of Knowledge. *Scholarly and Research Communication* 6 (3): 1-10.

Vitković, Biljana. 2013. Internet i razvoj demokratske javne sfere. *Časopis za upravljanje komuniciranjem* 28: 89-110.

Zaharijević, Adrijana. 2018. *Angažovano prevođenje filozofije: sličaj pojma agency*. Beograd: Repozitorijum Instituta za filozofiju i društvenu teoriju.

Zlatić, Vinko. 2011. „Knowledge Networks: The Case of Wikipedia“. In *Encyclopedia of Life Support Systems*, Guido Caldarelli (ed.), 79-106. Oxford: Eolss Publishers.

Zlatović, Anja. 2022. Počivaj na internetu: virtuelno opstajanje ličnog identiteta kao posmrtno umiranje ili digitalna besmrtnost. Doktorska disertacija. Univezitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

Izvori

“Evidence suggests Wikipedia is accurate and reliable. When are we going to start taking it seriously?”. *The Sydney Morning Herald*, autor Liam Mannix objavljen 13. Septembra 2022. <www.smh.com.au/national/evidence-suggests-wikipedia-is-accurate-and-reliable-when-are-we-going-to-start-taking-it-seriously-20220913-p5bhl3.html> Pristupljen 5. novembra 2023.

“Judges rely on Wikipedia for their opinions, a new study finds”. *The Washington Post*, autor Noam Cohen, objavljen 5. Avgusta 2022. <www.washingtonpost.com/outlook/2022/08/05/judges-rely-wikipedia-their-opinions-new-study-finds/> Pristupljeno 8. novembra 2023.

“Paid editors on Wikipedia: Should you be worried?”. *The Conversation*, autorka Kim Osman, objavljen 21. avgusta 2014. <theconversation.com/paid-editors-on-wikipedia-should-you-be-worried-30527> Pristupljeno 4. novembra 2023.

“Pakistan blocks Wikipedia for ‘blasphemous content’”. *BBC*, autorka Maria Zaccaro, objavljen 4. februara 2023. <www.bbc.com/news/world-asia-64523501> Pristupljeno 7. novembra 2023.

“Pozivamo vas na okupljanje vikipedijanaca”. *Vikimedija*. <<https://wikimedia.rs>> Pristupljeno 7. novembra 2023.

“Saudi Arabia jails two Wikipedia staff in ‘bid to control content’”. *The Guardian*, objavljen 5. januara 2023. <www.theguardian.com/technology/2023/jan/05/saudi-arabia-jails-two-wikipedia-staff-in-bid-to-control-content> Pristupljeno 7. novembra 2023.

“Vikipedija na crnogorskom jeziku važan projekat za promociju crnogorskog identiteta“. *Antena M*, autorka Marija Mitrović, objavljen 27. oktobra 2019. <www.antenam.net/drustvo/137577-vikipedija-na-crnogorskom-jeziku-vazan> Pristupljeno 1. novembra 2023.

“What is it with Wikipedia?”, *BBC*, autor Bill Thompson, objavljen 16. decembra 2005. <[news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4534712.stm](https://www.bbc.co.uk/2/hi/technology/4534712.stm)> Pristupljeno 7. novembra 2023.

“What Wikipedia’s First Users Got Wrong”. *Time*, autorka Lily Rothman, objavljen 15. Januara 2015. <time.com/3667915/wikipedia-anniversary/> Pristupljeno 3. novembra 2023.

“Wikipedia ‘facts’ depend of which language you read them in”. *The New Scientist*, autor Matt Reynolds, objavljen 13. decembra 2016. <www.newscientist.com/article/2115986-wikipedia-facts-depend-on-which-language-you-read-them-in/> Pristupljeno 1. novembra 2023.

“Wikipedia is not woke: Insists Jimmy Wales”. *The Telegraph*, autor Gareth Corfield, objavljen 25. februara 2023. <www.telegraph.co.uk/business/2023/02/25/wikipedia-not-woke-insists-founder-jimmy-wales/> Pristupljeno 7. novembra 2023.

“Wikipedia is the Last Best Place on the Internet”. *Wired*, autor Richard Cooke, objavljen 17. februara 2020. <<https://www.wired.com/story/wikipedia-online-encyclopedia-best-place-internet/>> Pristupljeno 10. novembra 2023.

„July 2023 Rankings: The World’s Most Visited Websites Around the Globe“. *Digital Information World*, autorka dr. Hura Anwar, objavljen 26. jula 2023. <www.digitalinformationworld.com/2023/07/july-2023-rankings-worlds-most-visited.html> Pristupljeno 8. novembra 2023.

„Meet the Physicist Who Has Created 1600+ Wikipedia Entries for Important Female & Minority Scientists. <www.openculture.com/2022/10/meet-the-physicist-who-has-created-1600-wikipedia-entries-for-important-female-minority-scientists.html> Pristupljeno 13. novembra 2023.

„The great Wikipedia fundraising controversy“. *Slate*, autor Stephen Harrison, objavljen 2. decembra 2022. <<https://slate.com/technology/2022/12/wikipedia-wikimedia-foundation-donate.html>> Pristupljeno 7. novembra 2023.

„Wikipedia study ‘fatally flawed’”. *BBC*, objavljen 24. marta 2006. <[news.bbc.co.uk/2/hi/technology/4840340.stm](https://www.bbc.co.uk/2/hi/technology/4840340.stm)> Pristupljeno 30. oktobra 2023.

bs.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Neutralno_gledište. Pristupljeno 7. novembra 2023.

en.wikipedia.org/wiki/Reliability_of_Wikipedia. Pristupljeno 7. novembra 2023.

en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Bureaucrats> Pristupljeno 7. novembra 2023.

en.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Wikipedians> Pristupljeno 1. novembra 2023.

sh.wikipedia.org/wiki/Wikipedia:Bez_vlastitog_istraživanja. Pristupljeno 7. novembra 2023.

sh.wikipedia.org/wiki/Wikipedija:Pet_stubova> Pristupljeno 30. oktobra 2023.

sh.wikipedia.org/wiki/Wikipedija:Proverljivost. Pristupljeno 7. novembra 2023.

sr.wikipedia.org/sr-el/Википедија:Администратори> Pristupljeno 7. novembra 2023.

sr.wikipedia.org/sr-el/Википедија:Проверљивост. Pristupljeno 7. novembra 2023.

sr.wikipedia.org/sr-el/Википедија:Проверљивост. Pristupljeno 7. novembra 2023

Slaviša Raković

Wikipedia as object of research, ethnographic fieldwork and source of information (?): Netnography of the most popular online encyclopedia

This paper explores the ethnographic research potential of Wikipedia, an online, crowdsourced encyclopedia. The starting point is the assertion that, during Wikipedia's crowdsourcing process, offline practices of constructing narratives of "truth" and "accuracy" often transition into the online space. Consequently, the encyclopedia emerges as a dynamic arena of communication among the texts themselves and their authors. Simultaneously, Wikipedia articles and their authors undergo corrective scrutiny and criticism from readership and other contributors, turning the encyclopedia into a location of constant changes through decentralized editing practices. Considering Wikipedia as an ongoing open communication space, the conclusion drawn here is that this encyclopedia can be regarded as a simultaneous ethnographic research object, ethnographic field, and, despite its unreliability, a source of information that, notwithstanding criticism, plays a role in the dissemination of knowledge.

Keywords: Wikipedia, open encyclopedia, online ethnography, ethnographic field

Милан Томашевић

Етнографски институт САНУ

milan.tomasevic@ei.sanu.ac.rs

Популарна космологија и семиотика: аналитички оквир

Апстракт:

Текст разматра аналитички оквир неопходан за семиотичку анализу научно-популарног космолошког наратива. Нуди се одређене популарне космологије као савременог секуларног мита који је могуће анализирати средствима осмишљеним за тумачење фолклорних форми. Поред тога, представљени су кључни семиолошки алати уз помоћ којих се на другом месту (у посебним чланцима) космолошка теорија третира као наратив, то јест прича која у себи садржи комплексна и културолошки релевантна значења. Рад нуди основне информације о популарној космологији, али и семиологији као сету „апарата“ уз које културна вредност једне научне концепције добија на додатном значају.¹

Кључне речи:

популарна космологија, наратив, семиотика, актанцијална шема, трансформацијски модел, семиотички квадрат.

Савремени космолошки наратив није само стерилна теоријска концепција и покушај да се еволуција свемира објасни на научни начин. Њено позитивистичко читање представља тек један од могућих приступа тумачењу. Популарна космологија је систем значења који не сме бити узиман здраво за готово, пошто је веома често у најтешњем дијалогу, оштрој расправи, па и у непомирљивом сукобу са традиционалним представама, митовима и наративима. Антропологија нам помаже да понудимо другачије интерпретације

¹ Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01/200173, од 03.02.2023. године.

и сагледамо њене културолошке капацитете. Популарна космологија представља један од крајњих израза историје науке, пријемчиву верзију приче која објашњава „право стање ствари“ света који нас окружује. Управо то представља кључну везу популарне науке, космолошког наратива и савремене културе која буди интересовање антропологије. Попут конвенционалних фолклорних форми, популарна наука схваћена као наратив, изражава аксиолошке системе и колективне вредности друштва и културе који их производе. Попут мита, у популарну науку уткан је однос према човеку и смислу уз који се формира једна специфична слика света (Малиновски 1971, 89-128; Meletinski 1983, 170-175; Чапо 2008, 170-172; Leeming 2010; Broks 2006; Mellor 2003; Stevanović 2020; Tomašević 2019; Томашевић 2020; Томашевић 2021a; Томашевић 2021b). Популарна наука настоји да легитимише различите теоријске концепције које не морају бити једногласно прихваћене у научним круговима. Она исто тако може темељно оспорити идеје које не иду у корист одређених теорија. Космологија представља покушај разумевања и интерпретације стварности, оријентације и контроле околности које одређују наше место у универзуму. Уз космолошку представу света, могуће је дати смисао и вредност најразличитијим циљевима лишеним теолошке и телеолошке димензије.

Савремена космологија се ослања на конвенционалне фолклорне форме у презентацији популарног наратива пријемчивог широкој публици. Популарни космолошки наратив солидно кореспондира са семиотичким средствима развијеним за анализу митова, предања, бајки и других облика традиционалних текстова. Космолошки наратив, као научно објашњење, користи традиционалне функције, актанте, односно конвенције и формуле како би представио прилично сложене појаве и процесе који се паралелно одвијају у свемиру. Употреба семиотичког квадрата, трансформацијске анализе и актанцијалне шеме, показује и потврђује да је космолошки наратив и даље „отворен“, да допушта и очекује нове помаке ка дубљем разумевању појава као што су тамна енергија, тамна материја и бројни други феномени и процеси, а у крајњем следу ствари значајно утичу на нашу перцепцију реалности, трајања и постојања.

Савремени космолошки наратив

Савремени космолошки наратив представља низ теорија које описују протокосмос и доба пре настанка простор-времена какве данас познајемо, његову појаву и инфлацију, еволуцију материје и енергије, развој великих структура попут савремених звезда, галаксија и галактичких јата, појаву живота, интелигенције и човека, као што описују и стање које тренутно видимо на небу. Такође, космологија нуди моделе далеке будућности и онога што Универзум очекује кроз читав низ милијарди година од данас.

Наратив који представља савремена космолошка сазнања раштркан је по свим медијима и средствима комуникације присутним у модерној култури. Од традиционалне научно-популарне литературе и новинских чланака, преко телевизијских програма и специјализованих серијала, радио емисија и филмова, до интернет портала, блогова и најразличитијих видео канала на друштвеним мрежама.

Научнопопуларна литература која представља савремене космолошке концепције може обухватити текстове који настају од појаве и успостављања теорије релативности и књиге које су писали аутори попут Алберта Ајнштајна, Артура Едингтона, Едвина Хабла, Жоржа Леметра, Александра Фридмана, Џорџа Гамова и Фреда Хојла. Међутим, те књиге и научни радови чине неку врсту космолошког пренаратива, пошто кључне улоге у савременој популарној космологији играју концепти инфлације, Мултиверзума и крајолика, а то су идеје које се успостављају од седамдесетих година прошлог века.

Аутори који се баве читавим низом космолошких тема попут Алана Гута, Андреја Линдеа, Пола Стајнхарта, Александра Виленкина, Андреаса Албрехта, Стивена Вајнберга, Карла Сагана, Стивена Хокинга, Пола Дејвиса, Нила Де Грас Тајсона, Мичио Какуа, Брајана Грина, Мишел Телер, Мартина Риса, Лоренса Крауса, Роџера Пенроуза, Нила Турока, Едварда Витена, Шона Керола, Макса Тегмарка и низа других, креатори су савременог космолошког дискурса присутног у популарној култури. Они својим радовима и учешћем у различитим телевизијским програмима стварају и популаризују слику настанка и еволуције Универзума, тако што најширу могућу публику уводе у бројне феномене и процесе који детерминишу функционисање света око нас.

Сви они заједно, креатори савременог космолошког наратива, њихови претходници из XX века који су стварали теорију Великог праска, очеви оснивачи модерне науке од Галилеа Галилеја, Исака Њутна и Јохана Кеплера, до Макса Планка, Вилијема де Ситера и Нилса Бора, па чак и митски преци попут Аристарха, Птоломеја и Архите, чине једно „научно племе“ које је створило сопствени „мит“. Тај мит поседује свој космогонијски, космолошки, као и есхатолошки сегмент, и осликава свеукупну епопеју Космоса кроз еоне постојања. Сведоци смо да се тај „мит“ претаче у популарну културу и да успева да очара најразличитију публику жељну схватања сопственог места у Универзуму. Исто тако, он је један мултифункционални фрактал који гради најразличитије међурелације са другим елементима друштвено-културног система.

Интегрална верзија космолошког наратива коју је могуће подвргнути семиотичкој анализи², створена је на основу текстова у књигама Стивена Вајнберга (Vajnberg 1981), Стивена Хокинга (Hoking 2002), Нила Де Грас Тајсона (Tyson and Goldsmith 2005), Брајана Грина (Grin 2012), Мичио Какуа (Kaku 2012), Лоренса Крауса (Kraus 2015), Мартина Риса (Rees 1999) и Пола Дејвиса (Davies 1990). Веома суважна и мање научнопопуларна дела изворних аутора теорије космолошке инфлације Алана Гута (Guth 1997), Андреја Линдеа (Linde 2009) и Алекса Виленкина (Vilenkin 2006). Такође, коришћени су и видеоснимци предавања најеминентнијих космолога данашњице, њихова гостовања у бројним образовним програмима, као и подаци и представе похрањене у научнопопуларним серијалима које емитују бројне глобалне телевизијске мреже. Серијали *Cosmos*, *Universe*, *How Universe Works*, *Through the Wormhole* и низ сличних, јесу од незаобилазне важности за утемељење и популаризацију читавог дискурса. Треба истаћи и продукцију *Closer to Truth*, као блистави пример промишљања веза науке, филозофије и религије, односно културе уопште, уз помоћ које је грађена верзија која предстоји.

Космологија, семиотика и популарна култура

Семиотика је одређена као наука која проучава улогу знака у друштвеном животу (De Sosir 1989; Chandler 2002; Danesi 2002;

² Семиотичка анализа популарног космолошког наратива, која обухвата актанцијалну шему, трансформацијски модел и семиотички квадрат, због обима текста и проматраног материјала, налази се у посебним радовима који се тренутно налазе у припреми за штампу.

Bart 1979; Giro 1983; Еко 1973; Башић 2013; Башић 2016). Бави се текстом као самодовољном целином, истражујући правила која га структурирају и анализира значења која се налазе у њему. Пошто семиотика посматра текст као производ ширег друштвено-културног контекста, она различита значења доводи у међусобну везу (Antonijević 2010, 185; Gremas 1971, 793-794). Структурално-семиотичка анализа настоји да пронађе и успостави правила која омогућавају појаву значења и артикулацију смисла у дискурсу (Antonijević 2010, 184-185). Другачије речено, семиологија разматра употребу знакова у најразличитијим друштвеним околностима и преиспитује њихову улогу у конструисању представа стварности, док демаскира идеолошке наслаге у сваком дискурсу (Jameson 1983, 31-34). Семиолози проматрају знакове као делове система и проучавају начине формирања значења, а то подразумева да се семиотика не бави само комуникацијом, већ и конструкцијом и одржавањем онога што разумемо као реалност (Chandler 2002; Danesi 2002, 28).

Семиотика нас уверава да се материјална реалност никада не сме узимати здраво за готово. Она је увек конструисана и прилагођена људском разумевању посредством културно одређених система значења. То значење никада није „невино“, него је последица неких интереса (Strinati 2004, 100; Bart 1971, 33-83). Семиотика подсећа да не постоји чисто искуство, већ да је оно увек посредовано кодовима и системима значења, језиком пре свега (Lič 2001; Eagleton 1996, 93-94). Циљ семиологије јесте да се проникне иза видљивог садржаја текста како би се открила тешко уочљиве слојеве који врше специфичне идеолошке функције. Задатак семиолога јесте да идентификује кодове на основу којих се они напајају смислом. Неопходно је разазнати парадигме и синтагме уз помоћ којих су знакови организовани. Такође, треба открити идеолошке, односно друштвено-културне функције знакова у датом тексту, али и њега као целине. Циљ је сагледавање онога што текст натурализује, коју врсту перспективе конституише као нормалну и здраворазумску. Све што поимамо посредовано је језиком којим се изражавамо. То значи да смо у сталним преговорима са нашим представама, а не директно са самом стварношћу. Нама се та стварност приказује у зависности од тога ко о њој говори. Стварност зависи од моћи оних који причају о њој.

У складу са сопственим феноменолошким наслеђем, семиотика покушава да допре до сигурних појава. Барем онако како се оне појављују у системима значења. Феноменологија, као и семиотика, показује да свест није процес пасивне регистрације света, већ њен активни генератор (Eagleton 1983, 47-48). У жељи да допре до чистих појава, феноменологија прибегава редукцији, као што семиотика разгрће нивое наратива да би дошла до „изворног“ значења и његовог „пуног“ смисла. Попут ейдоса, непромењиве есенције појаве, семиотика трага за семама и њиховим релацијама које одређују смисао проматране приче. Слично томе, космологија, савремена наука, а нарочито квантна механика, задиру у најдубље регије реалности преврћући субатомски свет кваркова у потрази за струнама као крајњим чиниоцима појавног света. Управо та чињеница може да нам буде нека врста водича при сусрету семиотике и космологије.

Алжирдас Жилијен Гремас се занимао за начин на који се одређују вредности у наративу и како се оне бирају у животу и тексту у коме се манифестују. Интересовало га је како појединац одабира и процењује вредности у корелацији са сопственим погледом на свет и како сопствену фасцинацију може да преточи у неки исказ о Лепоти или Истини. Семиотика се на тај начин фокусира на функционисање система вредности у датом дискурсу, па уместо „културне онтологије“ постаје „аксиологија бића“ (Greimas, Perron and Collins 1989, 546-547).

Иако се номинално заклања од интерпретација које излазе из строго омеђеног научног и позитивистичког дискурса, савремена космологија и популарна наука уопште, имају снажне аксиолошке конотације тесно повезане са религијским и филозофским наслеђима Запада који пролази кроз процесе секуларизације и ресакрализације. Фокусирајући пажњу на однос религијских интерпретација космолошког наратива, те на његове културолошке аспекте, семиологија нам разоткрива читав спектар нераскидивих веза религије, филозофије и погледа на свет најшире схваћене јавности.

Уз схватање да се семиотичким квадратом „мапира логичка структура стварности“ (Antonijević 2010, 198-199), савремена космологија може бити схваћена као скуп топоса који кодирају веома специфичну поруку са посебном вредношћу у контексту разматрања савременог односа науке и идеологије (Fine and Sand-

strom 1993, 21-25; Jameson 1977; Tomašević 2019; Томашевић 2021a; Томашевић 2021b). Нешто конкретније, уз помоћ семиотичке анализе могуће је разумети начин на који се у популарној науци манифестују културни сукоби савременог друштва и његови аксиолошки системи који се налазе у непрекидном дијалогу и надметању. Могуће је боље схватити како се преплићу теорије из различитих домена науке, како се стварају хибридни дискурси и како они добијају сопствену вредност у зависности од интенција и интереса њихових заговорника и носилаца. Семиотика пружа могућност да се космолошки наратив расклопи, па да се његови делови засебно сагледају у низу различитих домена друштвеног живота. Савремене космолошке теорије имају сопствено место у оквиру културних ратова који на још апстрактнијем нивоу бивају део далеко дуготрајнијег и значајнијег идеолошког сукоба.

Гремасово схватање да је сваки дискурс могуће читати као израз људске потраге за смислом и значењем које ћемо приписати сопственим активностима (Antonijević 2010, 191) од пресудне је важности за схватање значаја савремених космолошких теорија, њихове популаризације и места које заузимају у савременој култури. У складу са тиме, можемо говорити о изузетној вези семиотике као аналитичког средства, космологије као испитиваног садржаја и дефинисања слике ултимативне стварности коју гради савремена наука, као културне праксе. Космологија, као и сваки други текст, у себи садржи одређено идеолошко улагање које се исто тако враћа у друштво и ствара специфичне последице (Ben-Amos 1971). Семиотика нам помаже да прочитамо прикривен, потиснут или латентни идеолошки капитал уткан у начин на који се представљају савремене космолошке концепције присутне у популарној науци.

Наративна граматика (актанцијална шема, трансформацијски модел и семиотички квадрат)

Први задатак анализе популарне космологије јесте њена наративизација и прилагођавање захтевима трансформацијског модела и актанцијалне шеме. Неопходно је синтетизовати аналитички релевантан текст из популарне литературе.³ Еволуцију Свемира треба прилагодити авантури јунака у остваривању циља, дефи-

³ Синтетизован космолошки наратив формиран на основу информација и текстова из научно-популарне литературе, биће објављен у посебном чланку.

нисати све кључне елементе које захтева структурално-семиолошка анализа и пропустити их кроз трансформацијски модел, актанцијалну шему и семиотички квадрат. Све то иде у сврху остваривања главног задатка, а то је проналажење дубинске логике космолошког наратива, уз помоћ које ће бити могуће разоткривање аксиолошког и артикулисаног значења које он манифестује и које распростире у различите културне нише.

Алжирдас Ж. Гремас је сваку потрагу јунака у причи посматрао као његово трагање за смислом. Редуковао је модел анализе Владимира Пропа посматрајући га као: „потрагу за значењем које ћемо приписати људској активности“ (Antonijević 2010, 191; Eagleton 1996, 90-91; Prop 1982; Ricoeur 1989, 5). Попут свих структуралиста и он је трагао за одређеним бројем инваријантних елемената којима се може дефинисати граматика наратива (Antonijević 2010, 190). Сваки наратив посматрао је као кретање субјекта према објекту своје жеље, а потрагу је посматрао као низ полемика, размена и акција које јунак предузима у трансформацији сопственог стања.

Бавећи се семио-наративним структурама, ми се заправо бавимо наративним универзалијама. Правећи мали отклон од неизбежне критике, Гремас је тврдио: „Да се не бојимо метафизике, устврдили бисмо да су то својства људског ума“. Сматрао је да колективни актанти поседују наративне универзалије, као што их поседује и само човечанство (Greimas, Perron and Collins 1989, 554-555). У складу са структуралистичким наслеђем проматрања феномена на барем два плана, површинском, синтаксичком или синтагматском, односно дубинском, семиотичком или парадигматском, А. Ж. Гремас је сваки текст проматрао на семио-наративном и дубинском нивоу. Такође, он је сваку причу смештао у одређени контекст, па је понудио и анализу дискурзивног нивоа (Greimas and Rastier 1968, 87; Greimas, Ricoeur, Perron and Collins 1989, 554-555; Greimas, Perron and Collins 1989, 539; Antonijević 2010, 186-188; Krstić 2012, 144).

Семио-наративни ниво је конкретан, површински, синтагматски ниво универзалне и транслингвистичке граматике приче. Сваки наратив на површинском нивоу садржи сопствене перипетије и непредвиђене ситуације. Независан је од конкретног језика у коме се дискурс манифестује, а истражује се уз помоћ актанцијалног и трансформацијског модела. По Гремасовом предлогу, уз помоћ синтагматске анализе прате се секвенце, акције и актери, а проматрањем тог нивоа издвајају се кључна наративна чворишта и њихова значења (Antonijević 2010, 205-206).

Дубински ниво текста је апстрактан, парадигматичан, атемпо-ралан, семантички ниво логичких операција које су неодвојиве од текста и на њему се конституише елементарно значење наратива. Он се анализира уз помоћ семиотичког квадрата (Antonijević 2010, 205-206; Krstić 2012, 143; Žakula 2013), тако што се успостављају основне дихотомије и њима на различите начине супротстављени парови концепата. На том нивоу налазе се поруке текста, као и скривене или имплицитне вредности које садржи (Antonijević 2010, 205-206). Другим речима, дубински ниво је стратум апстрактних операција у којима субјект више не мора бити човек, већ „заменљив субјект“. Такође, на њему се осликавају елементарне структуре значења базиране на логичким опозицијама (Antonijević 2010, 187).

Дискурзивни ниво је раван манифестације текста, односно когнитивни и аксиолошки ниво који зависи од језика и културног контекста. Његово проматрање ослања се на тематску, фигуративну и аксиолошку анализу (Antonijević 2010, 187-188). Површинским нивоом крећу се актери, а дубинским доминирају актанти. Дискурзивним нивоом доминира прича о вредностима.

Кроз односе елемената на сва три нивоа гради се смисао приповести која своје пуно значење добија смештена у шири друштвени контекст, у конкретне односе које гради са другим системима знакова. Између различитих нивоа развија се генеративна путања значења. Увећање значења се одвија са преласком на виши ниво наратива тако што се она сама транскодиралају (Greimas, Perron and Collins 1989, 554; Hendricks 1989, 115). Ти нивои су еквивалентни, али не и једнаки (Antonijević 2010, 186). Другим речима, оно што препознајемо на денотативном нивоу, добија на посебном значају на конотативном нивоу текста. Слике и метафоре које се могу препознати на површинском слоју, свој пун значај и вредност, како у оквиру сижеа, тако и у ширем контексту, добијају када се анализира дубински ниво текста, односно његов дискурзивни оквир. Може се рећи да дубински ниво спецификује, потцртава или обогаћује оно што се затиче на површинском нивоу (Hendricks 1989, 115).

Увећање значења о коме се говори најлакше је описати као осећај који имамо када постајемо свесни „правог значења“ приче, када се суочавамо са сазнањем да она има већу „специфичну тежину“ од оне коју смо схватили пратећи сам садржај. Увећање значења је последица прости чињенице да током преласка са једног на други ниво: „расте квантитет артикулације означавања“ (Greimas, Perron and Collins

1989, 540). Код на површинском нивоу бива историзован, добија орнаменте контекста са којим постаје јаснији и читљивији. Испод тога, на дубинском нивоу, он је шематски груб, па и претенциозан. Између нивоа се одвија трансформација, то јест превод. Особена тумачења се појављују у зависности од контекста у коме се дати текст репродукује. Тако космолошки наратив нема исту вредност и значење у строго научној расправи и научно – религијској дебати. У првом контексту је теорија на којој се континуирано ради, која се оспорава и побољшава. У другом контексту је средство којим се једна група користи у сукобу око хегемоније, симболичко-вредносне превласти у формирању етоса или погледа на свет одређене групе у датој епохи.

Актанцијални модел

Канадски семиолог Луј Ебер укратко представља основни ток Гремасове актанцијалне анализе. Најпре је неопходно препознати општи подухват који наратив прати. Потом, тај подухват треба рашчланити у актанцијални модел избором објекта и субјекта (остали актанци се одређују у односу на ту осу) и објаснити чворишта њихових спајања и раздвајања. Напослетку, треба одредити остале актанте. Ебер подсећа да је неопходно оправдати и објаснити сваки избор, као што подсећа и на опасност од погрешне идентификације елемената (Herbert 2011, 72).

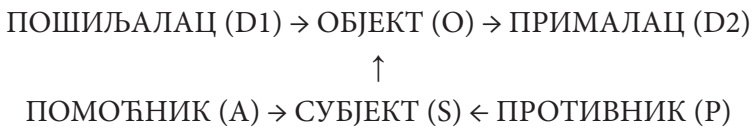
По актанцијалној структури синтаксичке организације наратива, радња има шест елемената: субјект, који жели да се споји са објектом својих жеља, пошиљалац који иницира радњу и прималац, који има корист од покренуте радње, помоћник који доприноси остваривању радње и противник који кочи радњу (Антонијевић 2010, 191-192; Krstić 2012, 151; Herbert 2011, 71).

Ебер подсећа да су актанци подељени у три основне опозиције, то јест актанцијалне осе. Осу жеља чине субјект и објект који се спајају и раздвајају на наративним чвориштима. Осу моћи дефинишу помоћник и противник. Помоћник доприноси остваривању спајања субјекта и објекта, док је на противнику задатак да то онемогући. Осу знања одређују пошиљалац и прималац. Пошиљалац захтева спајање субјекта и објекта.

Актери су увек антропоморфни, али актанци могу бити нефигурализоване и неантропоморфне (Greimas, Perron and Collins 1989,

554; Antonijević 2010, 191-192). Такође, сваки сиже, текст или прича може имати више актера и субјеката чији се наративни планови могу пратити. Могућност да актанти буду апстрактни концепти има пресудну важност у анализи космолошког наратива и пружа могућност да се она потпуно усагласи са семиотичким аналитичким моделом.

Ослањајући се на „делокруг личности“ Владимира Пропа, А. Ж. Гремас нуди препознатљиву актанцијалну структуру (Антонијевић 2010, 191-193; Антонијевић 1991, 182):

Актанти су представници основних функција у причи. Важно је имати на уму да се функције ликова мењају у зависности од међусобних односа, па да могу заузимати различите актанцијалне позиције. По Гремасовом схватању, дати парови чине основне актанте у сваком наративу, његове главне бинарне опозиције. Ебер такође подсећа да актанцијалне позиције зависе од перспективе акције из које се посматрају (Herbert 2011, 72). Веома важан аспект актанцијалне анализе представља могућност да актанти не морају увек бити традиционално схваћени ликови, као што је већ речено. Актанцијални модел шири концепт лика, па актант може бити: антропоморфно биће (човек, животиња, мач који говори), конкретан или неживи елемент (мач, дистанца путовања, ветар) или концепт (храброст, нада, слобода и слично). Ебер истиче да актанти могу бити индивидуални и колективни (Herbert 2011, 73).

Трансформацијски модел

Поред актанцијалне анализе, која у потпуности може бити искоришћена за проматрање и схватање космолошког наратива, треба се осврнути и на Гремасов трансформацијски модел који може бити употребљен за синтагматско сегментирање приче о еволуцији Свемира. Трансформацијски модел нам помаже у идентификовању важних елемената текста, кључних процеса који се у њему одви-

јају и преломних тачака за даљу семиотичку анализу, односно употребу семиотичког квадрата и одређивања вредности које су имплицитно уткане у текст. Уз помоћ тог модела издвајају се топови у чијој близини можемо трагати за семама којима се испуњава сам семиотички квадрат.

Трансформацијски модел приказује јунака који на самом почетку текста склапа одређену врсту договора који треба да се испуни на крају бајке, мита или приче. Током радње и развоја сижеа, јунак пролази кроз разне перипетије, то јест провере. Истовремено, субјект је непрекидно у процесу удаљавања или приближавања објекту својих жеља, односно остварења циља због кога и јесте ушао у авантуру или борбу. Напокон, последице представљају формално остварење циља хероја.

Четири најбитније функције Гремасовог трансформацијског модела јесу: а) уговорне структуре (А) које се односе на успостављање и кршење уговора; б) перформативне структуре (F) које обухватају квалификујућу (F1), главну (F2) и глорификујућу (F3) проверу; в) дисјунктивне структуре (SuO и SnO) подвлаче однос спајања и раздвајања субјекта и објекта жеље или потраге; г) последице (поп с) представљају добијање помоћног средства или уклањање невоље и недостатка (Antonijević 2010, 190-195; Krstić 2012, 148). Свака од функција може бити издвојена из космолошког наратива и представљена као део приче о настојању Космоса да „створи“ Човека.

Семиотички квадрат

Адаптирајући логички квадрат, Алжирдас Гремас је семиотички квадрат поставио као анализу истине и лажи у сваком посматраном наративу. Он подразумева темељну класификацију и анализирање антиномијских знакова, као и разматрање међусобних односа дихотомних концепата међу којима се граде специфичне релације. Основна намера семиотичког квадрата јесте мапирање логичких контрарности, контрадикција и импликација повезаних са кључним сематничким елементима у тексту.

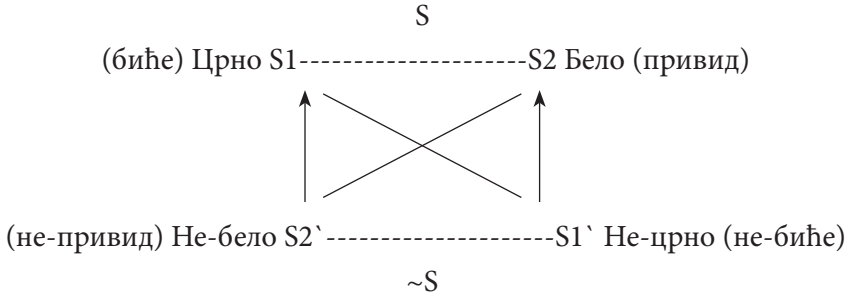
Семиотички квадрат А. Ж. Гремаса представља израз његовог настојања да доспе до разумевања услова за појаву и производњу елементарних структура значења одређеног наратива (Gremas and

Rastier 1968; Greimas, Perron and Collins 1989, 539; Greimas, Courtes and Rengstorf 1976; Antonijević 2010, 197; Herbert 2011; Krstić 2012, 155). Уз његову помоћ могуће је проматрати динамику истинитости и привида у сваком семиотичком акту, а пре свега у тексту (Herbert 2011, 51). Семиотички квадрат мапира логичке конјукције и дисјункције структуре приповести које су дубинске, апстрактне и тешко уочљиве, па је захваљујући њему могуће издвојити бинарне опозиције и метатермине, уз помоћ којих настаје артикулисани смисао текста (Antonijević 2010, 198). Помоћу њега се може прочитати имплицитно, латентно, прикривено или потиснуто значење неког наратива, а садржај и семе којима се попуни, пружају слику о друштвено-културном контексту о коме текст заправо сведочи (Antonijević 2010, 198-199).

Како би се доспело до сема, најмањих јединица значења које можемо уврстити у квадрат, неопходно је рашчланити текст на синтагматске целине, односно речи, реченице, пасусе или на читава поглавља која означавају наративне секвенце и исказе о нечему што се десило. Након тога, траже се парадигматски скупови, односно систем по коме су кодиране поруке у тексту. Кодови се потом доводе у односе опозиције и корелације како би били установљени аналогни парови значења на нивоу социосемантике приче (Антонијевић 1991, 179-180).

Семиотички квадрат структуралистичке бинарне опозиције подиже на додатни ниво, па успоставља два пара опозиција, односно одређује четири семе. Прве две семе формирају класичну опозицију, док се друга два термина или семе добијају њиховом негацијом (Herbert 2011, 42). Четири угла семиотичког квадрата представљају позиције које могу попуњавати различити конкретни или апстрактни појмови. Појмови на горњој семантичкој оси представљају опозиције, попут црног и белог. Доња оса представља термине који су заправо „нешто више“ од опозиција на горњој оси, односно појмове попут не-црног и не-белог (оно што није бело, не мора нужно бити црно). Вертикални односи или деиксиси, представљају импликације (бело и не-црно, односно црно и не-бело). Четири семе семиотичког квадрата међусобно граде односе контрарности (опозиције: бело и црно), комплементарности или импликација (бело и не-црно или црно и не-бело) и контрадикторности (бело и не-бело или црно и не-црно). Такав оквир може бити примењен на безбројне парове термина. Односи контрарности и контрадикције су двосмерни, док

је однос комплементарности једносмеран (Gremas and Rastier 1968, 87-88; Antonijević 2010, 200-201; Gremas 1978, 101-102; Herbert 2011, 71; Krstić 2012, 156).

Семантичке осе S и $\sim S$ су супротне и над њима се артикулишу надређени термини, од којих је један позитиван комплексни термин, а други негативан или неутралан. Исто тако, над оба деиксиса може се градити метатермин. Уз помоћ тог логичког модела структурира се значење тематског нивоа наратива. Интересантно је да бројни аутори, попут Фредерика Џејмсона и Вилијема Хендрикса нарочито напомињу значај неутралног термина као позиције која најдуже остаје празна или отворена (Hendricks 1989, 98).

Гремасов семиотички квадрат могуће је обогатити квадратом истинитости (Greimas, Courtes and Rengstorf 1976, 439-440; Антонијевић 1991, 179-180; Krstić 2012, 156). Почетна позиција квадрата представља пожељне вредности и „истине“. Њој је супротстављена позиција непожељног, лажног и „погрешног“, односно онога што треба превладати. На истој страни као „истинито“ налази се прихватљиво, али та страна квадрата представља и „тајну“. На супротној страни је илузија или неприхватљиво, које заједно са погрешним чини деиксис „лажног“. Читање истине, лажи, тајне и илузије зависи од намера и способности како пошиљалца, тако и прималаца информација (Herbert 2011, 74-78; Антонијевић 2007, 102-110; Antonijević 2009, 266; Krstić 2012, 156; Žakula 2013).

Већ током почетног дела анализе, разматрања трансформацијског модела, могуће је увидети значајан низ опозиција које се налазе у приповести. Могуће је започети са успостављањем квадрата истинитости или самим семиотичким квадратом, тако што је уочљиве дихотомије или парове сема могуће разврстати по

принципима логичких контрарности, контрадикторности и импликација. Ипак, пре успостављања пуне структурално-семио-тичке анализе, неопходно је преиспитати тематску структуру. Тај део анализе подразумева успостављање односа наратива са ширим контекстом и установљеним праксама одређеног друштва, заједнице у којој је дата прича популарна или је њени припадници учестало приповедају. Неопходно је истаћи специфичности локалног контекста које би могле да имају значајан утицај на креирање посебног значења и смисла који прича има у датој култури. Такође, могуће је деконструисати особине јунака и антијунака, односно ликова који са собом могу носити значајне информације за пуно разумевање приче. Неопходно је истаћи топосе или синтагме које нас упућују на успостављање важних дихотомија у конструисању кода наратива. У односима међу ликовима, могуће је тражити значајне културне релације, правила и норме понашања или односа који дозвољавају друштву да опстане, тј. указују на могуће алтернативе и њихово преиспитивање. Напокон, успостављање дихотомија, сема и опречних концепата, има за циљ визуелну конструкцију односа у причи, али и задатак да допринесе разумевању релација које детерминишу смисао који се може пронаћи при читању које разоткрива дубинско и имплицитно значење текста.

Напоследку, пре било какве анализе треба подсетити да она не сме бити пројекција наших очекивања и плод унапред разрађене шеме у коју треба уклопити наратив. Наша тумачења и интерпретације увек ризикују да буду одбачене као субјективне и интенционалне.

Популарни космолошки наратив као фолклорна форма

Како не би дошло до неспоразума, треба поновити да савремени космолошки наратив сам за себе свакако није мит, већ плод теорија и експеримената науке. Са друге стране, треба истаћи да начин на који се космологија представља публици и начин на који она улази у свакодневицу поседују одређене наративне и жанровске карактеристике. Таква схватања упућују да је савременим космолошким теоријама присутним у популарној култури могуће приступити средствима развијеним за анализу фолклорног материјала (Cawelti 1974, 1-9; Cawelti 1968, 381-390).

Фолклорни наративи похрањени су у историјску и културну стварност сваке заједнице и преносе најразличитије традиције уз помоћ којих она опстаје. Они преносе знања и веровања, као што нормирају друштвену етику негујући колективна сећања (Ковачевић и Антонијевић 2014, 55-57). Најопштије одређени, наративи су форма репрезентација који се фокусирају на искуство кохерентности кроз минуло време и који људима пружају осећај поретка и смисла (Rapport and Overing 2003, 283-284). Различите приче, које приповедамо једни другима, време претварају у аспект друштвено-културне реалности, пошто га артикулишу посредством секвенци приповести. Они уређују темпорално искуство тако што бележе и преуређују, шематизују и повезују догађаје. Наративи су моћно оруђе у избегавању разводњавања искуства и помажу у његовом структурирању у одређени поредак. Они истовремено представљају опис света, али и средство да се његово устројство доведе у питање (Rapport and Overing 2003, 283-284). Представљају отелотворење нашег поимања света и искустава са њим. Најпростије речено, наши животи у наративима задобијају смисао. Посредством прича које причамо сами себи о себи. Савремена космологија синтетише један такав наратив.

Као израз оправданости семиолошког проматрања космолошког наратива треба истаћи могућност његове сегментације на кључне аналитичке елементе. Основни ток представљања савремених космолошких теорија у извесној мери одговара наративном заплету који започиње примордијалним догађајем, невољом са којом креће космичка еволуција или се разара изворни еквилибријум сила (Antoniјевић 2010, 195; Dundes 1986, 418-419). Још прецизније, општи наративни модел Цветана Тодорова од изванредне је помоћи за разумевање савременог космолошког наратива и његовог приповедања које поседује фолклорну форму. Тодоровљев модел описује пет фаза конвенционалних наратива: стање еквилибријума, ремећење равнотеже, препознавање поремећеног стања, покушај да се поремећај реши и поновно успостављање еквилибријума (Todorov, 1971, 38-40). Секвенце, функције, односно епизоде одвијања сценарија савременог космолошког наратива, добро кореспондирају са конвенционалним карактеристикама приповести.

Када се посматра у контексту културног рата, као текст који успоставља алтернативу религијском миту, произилази да савремени космолошки наратив описује читав низ неопходних услова за појаву

интелигентног живота, односно разумног човека. У контексту интерпретација које проналазимо у квантној механици, испоставља се да је Космос створио Разум како би се самопроматрао, како би урушио сопствену таласну функцију и како би се, напослетку, дивио сам себи посматрајући се очима Човека. Напокон, савремена космолошка приповест поседује и свој есхатолошки део који говори о пуном повратку савршенству, квантној празнини Великог раздирања које настаје као последица деловања тамне енергије и гравитације које ће испразнити Универзум какав данас познајемо.

Космолошки наратив поседује иницијалну секвенцу, током које се разарају иницијални ред и поредак. Потом долазе провере које Космос пролази на путу формирања Живота где се успостављају својеврсне полемичке и уговорне епизоде. Напокон, следи низ позитивних секвенци са формирањем Соларног система, планете Земље и процеса директне еволуције Живота, односно са успостављањем Разумног Човека, али и есхатолошким повратком савршенству квантне празнине, чиме се окончава поновно успостављање реда и равнотеже у Свемиру. Попут народних прича америчких домородаца које описују кретање од неравнотеже ка природном еквилибријуму (Dundes 1986, 418-419), савремена космологија прати сличну приповест од сингуларитета, Великог праска и инфлације, до савременог тренутка и будућности Свемира у његовој неизбежној разуђености материје, односно новој квантној празнини.

Наративна структура популарне космологије варира универзалну тему борбе „добра“ и „зла“. Она представља сукоб Живота и Закона природе, које репрезентују природне константе позициониране у савршеним распонима за појаву људских бића. Из те борбе рађају се Разум, Човек и Цивилизација. Та перспектива одређена је антропским принципом и антропоцентричном оценом значаја Цивилизације за самопроматрање Универзума. У том контексту, Цивилизација представља природан наставак еволуције Човека на Земљи, као затвореном екосистему који се напаја енергијом Сунца. Треба признати да је та врста антропоцентризма потпуно оправдана, барем док не стекнемо увид у способност самопреиспитивања неке друге врсте цивилизације. Уколико су било какви реални контакт и комуникација заиста оствариви. Одређење Закона природе као „зла“, свакако јесте „слободно“, али подвлачењем такве оцене, указује се на чињеницу да је вероватноћа да се Живот појави у Свемиру

у прадавно доба била изузетно мала. Било је неопходно „фино штимовање“, како би се читав низ околности, односно природних константи поклопио и довео у савршен баланс, да би се формирала најпре Земља, па Живот и напоследку, интелигентни Човек. Због тога је улога „зла“ приписана Законима природе, као околностима које су биле „против“ појаве Човека кадрог за самопреиспитивање.

Закључак

Савремена космологија се развија тек један век. Она је за то време универзум „увећала“ небројено пута. Од питања да ли је Млечни пут све што постоји, до идеје да смо у само једном локалном космосу читавог Мултиверзума, прошло је тек неколико генерација теоретичара и истраживача.

Показаће се да популарни космолошки наратив представља неку врсту бриколажа. Он користи установљене матрице фолклорних формула приказујући епопеју Космоса, Живота и Човека кроз Време. Третиран као фолклорна форма, популарни космолошки наратив нуди читав низ различитих значења, пре свега на конотативном нивоу. На површинском, он може бити схваћен као јасна позитивистичка теорија која нуди научно објашњење о процесима и феноменима који су одредили савремено стање Универзума. На дубинском, конотативном нивоу, космолошки наратив приповеда причу о извирању из мрака незнања и отимању религијским догмама. Напокон, на дискурзивном нивоу космолошки наратив бива инструментализован од стране различитих друштвених актера који се у јавној арени надмећу око успостављања сопствене премоћи у дефинисању кључних социјалних норми и вредности друштва, односно идентитета. Напоследку, космолошки наратив, попут мита о Едипу, преиспитује самониклост човечанства у космосу. Он је запитан око идентитета цивилизације постављене у најшири замислив поредак, око њене постојаности и евентуалне учесталости у космичком пространству.

Космолошки наратив генерише разна значења. Он јесте конвенционално научно објашњење. Међутим, он у себи садржи и „увећано значење“ које му приписује популарна култура и које добија у бриколирању научних, религијских и филозофских концепата. Он тако постаје извор „нове мудрости“, модерне духовно-

сти и савременог сусрета са небројеним стратумима реалности. Савремена космологија лоцира цивилизацију у непрегледу универзума као бледи израз његових потенцијала. Исто тако, она човечанство ставља на пијадестал као једино кадро и способно за самопроматрање и вредновање сопствених домета. До сусрета са ванземаљском културом, та врста антропоцентризма јесте оправдана. Ипак, схватање да немамо пандана, за сада, позива само на дубљу одговорност и будност у односу према нашој планети и свим облицима живота на њој. Схватање да смо посебни не даје нам за право да сматрамо и да смо једини вредни. Иако смо једина бића која стварности приписују смисао, не значи да смо једини који јој пружају вредност.

Литература

Антонијевић, Драгана. 1991. Значење српских бајки. Београд: Етнографски институт САНУ.

Антонијевић, Драгана. 2009. „Povodom Levi-Strosovog koncepta ‘motiva zaborava’ – Struktura poremećene komunikacije i stilovi mišljenja u tranzicijskoj Srbiji“. U *Strukturalna antropologija danas: U čast Kloda Levi-Strosa*, ur. Dragana Antonijević, 246-295. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Антонијевић, Драгана (ur.) 2009. *Strukturalna antropologija danas: U čast Kloda Levi-Strosa*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Антонијевић, Драгана. 2010. *Ogledi iz antropologije i semiotike folkloru*. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Антонијевић, Драгана. 2007. Карађорђе и Милош – Мит и политика. Београд: Српски генеалошки центар и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета.

Башић, Ивана. 2013. Месечева граматица: Идентитет и субјективност у Др Фаусту Томаса Мана и Проклетој авлији Иве Андрића. Београд: Етнографски институт САНУ.

Башић, Ивана. 2016. Слике у речима: Иконичност лексике српског језика у контексту словенске митологије: метафоре живота и смрти. Београд: Етнографски институт САНУ.

Broks, Peter. 2006. *Understanding Popular Science*. Berkshire: Open University Press.

Cawelti, John G. 1969. The Concept of Formula in the Study of Popular Literature. *The Journal of Popular Culture*. 3 (3): 381-390.

Cawelti, John G. 1974. Myth, Symbol and Formula. *Journal of Popular Culture* 8 (1): 1-9.

Chandler, Daniel. 2002. *Semiotics for Beginners*. London and New York: Routledge.

Danesi, Marcel. 2002. *Understanding Media Semiotics*. London: Arnold.

Davies, Paul. 1990. *God and the New Physics*. London: Penguin Books.

De Sosir, Ferdinand. 1989. *Opšta lingvistika*. Beograd: Nolit.

Dundes, Alan. 1986. Structural Typology in North American Indian Folktales. *Journal of Anthropological Research* 42 (3): 417-426.

Eagleton, Terry. 1996. *Literary Theory: An Introduction*. Oxford: Blackwell Publishing.

Eagleton, Terry. 1997. *Iluzije postmodernizma*. Novi Sad: Svetovi.

Eko, Umberto. 1983. *Kultura, informacija, komunikacija*. Beograd: Nolit.

Fine, Gary Alan. 1979. Small Groups and Culture Creation: The Idioculture of Little League Baseball Teams. *American Sociological Review* 44 (5): 733-745.

Fine, Gary Alan. and Kent Sandstorm. 1993. Ideology in Action: A Pragmatic Approach to a Contested Concept. *Sociological Theory* 11 (1): 21-38.

Giro, Pjer. 1983. *Semiologija*. Beograd: Prosveta.

Green, Brian. 2010. *Elegantni svemir: Superstrune, skrivene dimenzije i potraga za konačnom teorijom*. Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

Greimas, A. J. and Catherine Porter. 1977. On Narrative Grammar. *Diacritics* 7 (23): 23-40.

Greimas, A. J. and Francois Rastier. 1968. The Interaction of Semiotics Constraints. *Yale French Studies* 41: 86-105.

Greimas, Algirdas Julien, Paul Ricoeur, Paul Perron and Frank Collins. 1989. On Narrativity. *New Literary History* 20 (3): 551-562.

Greimas, Algirdas Julien, Paul Perron and Frenk Collins. 1989. On Meaning. *New Literary History* 20 (3): 539-550.

Grin, Brajan. 2012. *Skrivena stvarnost – Paralelni univerzumi i duboki zakoni kosmosa*. Smederevo: Heliks.

Guth, Alan H. 1997. *The Inflationary Universe: The Quest for a New Theory of Cosmic Origins*. Reading, Massachusetts: Helix Books.

Hendricks, William O. 1989. Circling the square: On Greimas's semiotics. *Semiotica* 75-1/2. 95-122.

Herbert, Louis. 2011. *Tools for Text and Image Analysis: An Introduction to Applied Semiotics*. Accessed December 15th, 2023. Available at: <http://www.signosemio.com/documents/Louis-Herbert-Tools-for-Texts-and-Images.pdf>

Hoking, Stiven. 2002. *Kratka povest vremena*. Beograd: Alnari.

Jameson, Fredric. 1983. *The Political Unconscious - Narrative as a socially symbolic act*. London: Routledge.

Kaku, Mičio. 2012. *Paralelni svetovi – Putovanje kroz postanak, više dimenzije i budućnost kosmosa*. Smederevo: Heliks.

Kovačević, Ivan i Dragana Antonijević. 2014. *Traženje značenja: Eseji iz antropologije i folkloristike*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Kraus, Lorens M. 2015. *Čitav svemir ni iz čega – Zašto postoji nešto a ne ništa*. Beograd: McMillan.

Krstić, Marija. 2012. Evro-integracije Republike Srbije: semiotička analiza. *Etnoantropološki problemi* 7 (1): 143–165.

Leeming, David A. 2010. *Creation Myths of the World: An Encyclopedia*. Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC.

Levi-Strauss, Claude. 1989. *Strukturalna antropologija*. Zagreb: Stvarnost.

Linde, Andrej. 2009. *Fizika čestica i inflatorna kosmologija*. Novi Sad: Akademska knjiga – Institut za fiziku Beograd.

Lič, Edmund. 2002. *Kultura i komunikacija: Logika povezivanja simbola – Uvod u primenu strukturalističke analize u socijalnoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Малиновски, Бронислав. 1971. Магија, наука и религија и друге студије. Београд: Просвета.

Meletinski, E. M. 1982. *Poetika mita*. Beograd: Nolit.

Mellor, Felicity. 2003. Between Fact and Fiction: Demarcating Science from Non-Science in Popular Physics Books. *Social Studies of Science* 33 (4): 509-538.

Perron, Paul and Frank Collins (eds.) 1989. *Paris School Semiotics – I. Theory*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Prop, Vladimir. 1982. *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta.

Rapport, Nigel and Joanna Overing. 2003. *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*. London and New York: Routledge.

Rees, Martin. 2015. *Just Six numbers: The Deep Forces That Shape the Universe*. London: Weidenfeld and Nicolson.

Ricoeur, Paul. 1989. „Greimas’s Narrative Grammar“. U *Paris School Semiotics – I. Theory*, eds. Paul Perron and Frank Collins, 3-31. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Stevanović, Lada. 2020. *Antika i mi(t): Preispitivanje dominantnih tokova recepcije antike*. Beograd: Etnografski institut i Karpos.

Tajson, Nil de Gras i Donald Goldsmit. 2005. *Nastanci – Četrnaest milijardi godina kosmičke evolucije*. Beograd: Laguna.

Todorov, Tzvetan. 1971. „The 2 Principles of Narrative“. *Diacritics*. 1 (1). 37–44.

Tomašević, Milan. 2019. „Anthropological Interpretation of Popular Cosmology: Research Perspectives“. In *Prospects for Anthropological Research in South-East Europe*, eds. Marina Martynova and Ivana Bašić, 43–64. Moscow and Belgrade: N. N. Miklouho-Maklay Institute of Ethnology and Anthropology Russian Academy of Sciences and Institute of Ethnography, Serbian Academy of Sciences and Arts.

Томашевић, Милан. 2020. Популарна космологија и мит: основни појмови. Етноантрополошки проблеми 15 (4): 1101–1118.

Томашевић, Милан. 2021а. Космологија: контекстуализација популарног космошког наратива. Београд: Етнографски институт САНУ

Томашевић Милан. 2021б „Тумачење „Великог праска“: потенцијали проматрања савремене космогоније као митског наратива“. Гласник Етнографског института САНУ 69 (1): 187-203.

Vajnberg, Stiven. 1981. *Prva tri minuta*. Beograd: Vuk Karadžić.

Vilenkin, Alex. 2006. *Many Worlds in One: The Search for Other Universes*. New York: Hill and Wang.

Чапо, Ерик. 2008. Теорија митологије. Београд: Clio.

Žakula, Sonja. 2013. Narativizacija jednog događaja u Beogradskom zoološkom vrtu: semiotička analiza priče o keruši Gabi i jaguaru. *Etnoantropološki problemi* 8 (4): 1047-1069.

Milan Tomašević

Popular Cosmology and Semiotics: An Analytical Framework

The text discusses the analytical framework necessary for the semiotic analysis of the popular science cosmological narrative. It offers a definition of popular cosmology as a contemporary secular myth that can be analyzed by means designed for the interpretation of folklore forms. In addition, key semiological tools are presented, with the help of which, in the different article, the cosmological theory is treated as a narrative, that is, a story that contains complex and culturally relevant meanings. The paper offers basic information about popular cosmology, but also semiology as a set of “apparatus” with which the cultural value of a scientific concept gains additional importance.

Keywords: popular cosmology, narrative, semiotics, actantial scheme, transformational model, semiotic square.

Дејан Петковић

Етнографски институт САНУ

dejan.petkovic@ei.sanu.ac.rs

Да ли је будизам религија или филозофија?

Апстракт:

Још од првих колонијалних сусрета са будизмом па све до данас, ова религија због недостатка теизма и тешког уклапања у Западне категорије религије, бива сврставана као филозофија. Поред тога, Западни конвертити је такође не виде као религију већ је означавају као филозофију, психологију, лични пут и сл. Овај рад има за циљ да критикује такве позиције као неутемељене у реалности и фактографским информацијама, јер ни сама етнографија, као ни основе будистичког учења, не могу да подрже одређивање будизма као филозофије, или било чега другог осим појма религије.¹

Кључне речи:

будизам, филозофија, религија, атеизам, категоризација

Видевши једном у Београду промотивни плакат о практичном курсу филозофије, застао сам да погледам мало боље шта је курикулум. Поред других мудрости Истока које се такође изучавају ту, посебан час је посвећен и „филозофији будизма“. То свакако није био мој први сусрет са овом реченицом, штавише, сами будисти у Србији и на Западу често будизам називају филозофијом, психологијом, личним путем, али ретко кад и религијом. Иако готово свака енциклопедија светских религија има и поглавље о будизму, као и о другим Источним религијама, а посебне монографије о будизму на библиотечким полицама налазимо у одељцима за религију исто колико и у одељцима за филозофију, питање да ли је будизам религија или филозофија је и даље отворено питање.

¹ Текст је резултат рада у Етнографском институту САНУ који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја РС, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2023. години број: 451-03-47/2023-01/200173, од 03.02.2023. године.

Још од Тејлорове анимистичке теорије религије, већина каснијих теорија и дефиниција на неки начин укључују духове и наднаравна бића, што се тешко може применити на Источне религије као што су Будизам, Ђаинизам, Даоизам и Конфучијанизам. Поврх проблема сврставања будизма, који постоји још од првих колонијалних сусрета (прохришћанских и мисионарских), суочавамо се и са проблемом непостојећег консензуса око дефиниције самог појма религије и религиозности, што је додатно отежано са појавом НРП у прошлом веку. Смит (1991) сматра да је проблем у самој речи религија, јер је првенствено емички концепт који је доведен у питање већ са првим међурелигијским сусретима ван познатих територија. Хербрехтсмејер (1993) сматра да је дихотомија религија-филозофија, каква постоји само на Западу, непримењива у међукултурним студијама. Прве дефиниције религије су имале за предмет опис познатих религија, односно хришћанства са њеним деноминацијама и друге две аврамске религије. Још је Диркем у свом делу Елементарни облици религијског живота запазио да поштовање „духова“, односно контраинтуитивних бића, није универзално свим религијама, док је дихотомија свето-профано карактеристично за све религије, па и за будизам. Такође, за разлику од Западне цивилизације, где су наука, медицина, филозофија и друге умне делатности у модерним временима, ако не и вековима, одвојене од религије и религиозног, на Истоку таква подела се никада није догодила, а процеси секуларизације нису имали истоветну путању као на Западу (ако су је имали уопште било где). Како каже Алан Вотс: „религија није департаман живота... Када су култура и религија неодвојиве, текшо је извести религију“ (Watts 1999, 4).

Религија и филозофија су дуго стајале једна наспрам друге, где се једна фокусира на веру а друга на разум и анализу, што је полазиште у овом таксономском процепу. Такође, будизам је једина светска религија која нема у центру свог религијског живота божанску фигуру, нити идеју Бога креатора (Ишвара у Индијском контексту тог доба), што представља додатни проблем у многим дефиницијама. Али, будизам не одбија постојање богова, има разна контраинтуитивна бића и далеко је од идеје да је у питању само једно или друго у овој дилеми, или да је пак атеистичка религија. Ако занемаримо чињеницу да се будизам не бави боговима и духовима у првом плану (и ако узмемо у обзир многе синкретистичке локалне контексте: *nat* култови Бурме, *phii* култови Тајланда, тибетски *Vöi*,

шинтоистичке анимистичке примесе у Јапану, итд.) и даље му одговара чак и Тејлорова дефиниција. Чињеница је да овај званични нетеизам смета у таксономији, али будизму не недостају храмови, света места, свеци (араханги и бодисатве), ритуали, свети текстови, ходочашћа и други аспекти религиозног понашања. Поставља се питање како је уопште дошло до ове дилеме, када ни Диркем нема дилему да је у питању религија, јер будизам такође разликује свето од профаног.²

Још су Британци на (тадашњем) колонијалном Цејлону описали будизам као филозофију, али и етички систем. Семјуел Бил (1871) је својим искуством будизма у Кини означио ту религију као филозофију. Вебер је будизам сматрао сотериолошком религијом, која је касније развила и свој шири друштвени облик, док је његов савременик Георг Зимел сматрао филозофским учењем. Он је први међу друштвеним научницима који је изнео аргументе за своје становиште, насупрот социолошком мишљењу тог времена. Зимел полази од тога да будизам није квалификован да се назове религијом јер нема божанства као репрезента заједнице и мањка му социјалне кохезивности (Јовановић-Ајзенхамер 2018, 16).³ Још један битан разлог по њему јесте то што будизам одбацује свет (политичке и друштвене дужности), док „излаз“ појединац не налази преко посредника, него својим напором и то повлачењем из друштвеног живота (монаштво као идеал). Он сматра да му недостаје компонента заједништва (као и свештенства који одржавају друштвену кохезивност) да би се назвао религијом у социолошком смислу.⁴

2 Нешто што Ору и Ванг (Orù and Wang, 1992, 48) замерају Диркему јер је управо на Будизму покушао да ојача свој концепт религије (и дефиниције религије као светог) који је користио даље у раду. Аутори у свом раду показују разне странпутице којима је Диркем ишао како би ојачао своју тезу, потпуно занемарујући комплексну ситуацију на терену. Једна од тих је управо дихотомија свето-профано, јер будисти у суштини обе стварности виде као неесенцијалне, тј. празне (шунјата).

3 Зимел је сматрао да кохезивност стварају колективне службе божанству/има. Међутим, будизму не мањкају такве службе (саддха или пуђа), само нису посвећене божанству.

4 Зимел вероватно није имао довољно извора да изучи комплексне односе између монаштва и лаицитета, јер у традиционалним будистичким друштвима, цела заједница учествује у одржавању монаштва (кроз дане) док монаштво узвраћа дармом и разним другим ритуалима. Можда нема у тријади Бога да посредује, али то место заузима Будино учење.

Проблем дефинисања

Прва од три тезе зашто се уопште налазимо у овој дилеми јесте нешто чега смо се већ дотакли у уводу, а то је питање саме дефиниције, односно праве речи и праве категорије за опис комплексне појаве као што је религија. Општи је стереотип, или пак труизам, да Исток има један монистички, односно како је то данас популарно рећи, „холистички“ поглед на стварност, док Запад стварност третира кроз процес атомизације и херметички затворених и непромењивих категорија. Истина је да се појам и историја религије није развијала као на Западу, а језички еквиваленти су више приближни појмови него егзактни преводи. Истина је и да се религија никаданије одвојила од мисли и културе као што се то десило на Западу, па самим тим нема ни појма који је истоветан тим процесима. Најприближнија реч за религију на југу Азије, како у древним временима па тако и касније са ширењем будизма у остатак Азије, јесте ведски и санскритски појам дхарма (дхамма на пали језику). Дарма, реч са многоструким значењем, од корена дхри, са значењем држати, јесте у етимолошком смислу еквивалент латинском корену *religare*,⁵ са значењем свезати. Овом речју се служе, додуше на различите начине, све религије настале на тлу Индије. Како не бисмо причали о разним „хиндуизмима“ или индијским религијама, све чешће је у употреби назив „дармичке религије“, где се убрајају хиндуизам, будизам, ђаинизам, али и сикизам. Дарма исто значи и ред, закон у космичком смислу, исправно понашање, дужност, а у будистичкој космологији је додато значење појавности и феномена, с еквивалентом у атомима у филозофском смислу и у махајана будизму као недуална реалност. Слично је хиндуистичком појму дарме као онога што држи целину космоса. Међутим, етимологија је једно, а стварност употребе речи је друго, те бисмо најгрубље у овом контексту успоредили са речју „учење“. Реч коју Буда користи да означи своје целокупно учење је дхамма-винаја, са значењем дисциплина и доктрина, а често се међу будистима може чути Буда-дарма као замена за *-ism*. На сличан начин се у Индији за егзоним „хиндуизам“ користи домаћи термин санатана дхарма (или пак хинду дхарма, или само дхарм), што се

5 То је у случају да занемаримо друго тумачење које је пре два миленијума дао Цицерон, као савесност, морална дужност или само дужност

(<https://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0060%3Aentry%3Dreligio>). Међутим, чак и ово тумачење опет има еквивалент у санскриту јер дарма може значити и дужност.

може превести као вечно учење, дужност или ред. Ако узмемо у обзир шири контекст да је за једну верски толерантну и либералну Индију и Азију уопште, веома битно чије учење се следи, можемо рећи да је најбољи појам за религије и разне деноминације и култове управо дарма = учење. Сад кад смо разумели језичку недоумицу, можемо ли исто тако разумети да ли је Будино учење религија или филозофија?

Буда-дарма није ни религија ни филозофија већ да се послужимо ендонимом: висуддхимагга, односно „пут прочишћења“, путем спознаје. „Религија“ у правом смислу те речи у древној Индији су били разни брамански култови који су поштовали ауторитет веда и ритуале прописане у њима, имале божанства за поштовање и јасну доктрину о постојању „душе“ односно ведичког концепта атмана. Т. Р. В. Мурти (у дебати о томе колико су хиндуизам и будизам слични) наводи да будизам и хиндуизам као спиритуалне религије деле најважније основе, а то је негација ега и укидање себичности, највише стање се достиже недискурзивном интелектуалном интуицијом, верују у карму (Coward, 1983, 164) Такође, за Муртија, однос према Богу је оно што првенствено разликује ова два. Буда се нашао између доминантне религије и негатора веда и херетика, строгих аскета ђаина, као критичар обе струје. Баш зато што је увидео да ритуали не могу довести до крајњег циља, као ни претерано учење ни филозофирање (јер како Хераклит каже, много знања не води до памети), а ни изгладњавање до смрти, Буда је свој духовни пут као помирење екстрема назвао „средњи пут“ (пали: мађђхимапатипада). Средњи пут је још једна реч која је у употреби за будизам. Држећи се ових „путева“ којим се будисти користе, можемо за даљу дискусију понети закључак да се будизам не приклања никаквим екстремним категоријама, већ покушава да буде изван њих, фокусирајући се на главни проблем, патњу (дуккха) и престанак патње (ниродха). Буда је у више сутти на метафизичка питања одговарао ћутањем или флоскулом „оно што ја подучавам су патња и престанак патње.“ (22:38), а према Калансурији управо је то циљ многих религија (наводи Рајараксе, 1986, 53). Он би или реформулисао епистемолошки лоше постављена питања или не би одговорио уопште. То што Буда није одговарао, није зато што није имао одговоре па му се због тога приписује да је он заправо филозоф, већ због ограничења емпирицизма (исто, 51).

Алан Вотс сматра да је будизам „религија не-религије“. Религиозна особа и атеиста су подједнако уплетени у религиозност

(атеиста је због свог противљења идеје Бога). Атеиста је подједнако религиозан јер има јако уверење у непостојање бога, „Нема бога и ја сам његов пророк“. Да би објаснио зашто религиозност у будизму је више средство, користи се старом параболом, где се чамац оставља на обали када се пређе река, не носи се на леђима даље. Други аргумент је несврставање, јер будизам је „средњи пут“ а бити религиозан или нерелигиозан је екстрем.

Једно од могућих решења за проблем дефиниције, Смарт (1995, 164) види у еклектицизму, у усвајању термина као што су марга, карма, дхарма. Ако послушамо њу и ако разумемо проблем који носи употреба западних термина, можда је најбоље решење да се за религије Индије користи све популарнији термин „дармичке религије“, а за сам будизам, Буда-дарма.

Основе учења и полазишта за категоризацију

Ако будизам није религија јер недостаје вера у Бога и душу, онда се наводно поставља као логичан одговор да је то филозофија. Има доста књига и чланака о филозофији будизма, а историја сврставања будизма као филозофије се може наћи још у првим сусретима Европе и Азије. Чедомил Вељачић сматра да је дисјункција о овом проблему која је све чешћа у модерним временима „у основи тенденциозна и неумјесна“ (1990, 18). Он сматра да су у Европи будизам представили као „архајски прототип филозофије егзистенције“ нико други до Шопенхауер и Ниче (1990, 20). Управо је Шопенхауер будизам назвао атеистичким,⁶ а он и Кант су утицали на ставове поменутог Зимела (Jovanović-Ajzenhamer 2018, 21). Радакришнан (2008, 287) сматра да је песимистичка филозофија Немачке, Шопенхауера и Хартмена само поновљена верзија раног будизма. Каже да је Буда бежао од бескорисних и вечних расправа о метафизици и позиционирао се на конкретно, дајући чврсто стајалиште моралности засновану на логици, што рефлектује позитивизам (Исто, 300). Пошто не постоји кохерентна будистичка доктрина, хетерогеност самог будизма је таква да не би требало да причамо у једнини већ као о „будизмима“. Из мноштва будизама, Запад узима пали канон (и теравада будизам) као оригинални будизам, који се тумачи као атеистички и филозофски начин живота. Разлог томе је што су озбиљнији контакти настали у 19. веку, када је расло незадовољство

⁶ У свом делу *Über den Willen in der Natur*, 2. Aufl., 1854.

хришћанством и када се развијало просветљење, секуларизам и хуманизам (Ruyslainen, 2009, 137). Основа за филозофизацијом будизма лежи у самом виђењу шта филозофија представља: „систем који даје перспективу људском искуству кроз веровања и праксе изведене из напора људског разума, интроспекције и дијалога“, што нарочито важи за нетеистичке зен и теравада традиције (Herbrechtsmeier, 1993, 5). Без да се сведе на филозофију, велики део будизма јесте свакако филозофско размишљање (Reugg, 1995, 145). Међутим, Буда је од интроспективног мишљења направио религију. Мада, будизам није само то јер мудрост (пањња) не долази од размишљања већ прочишћењем и тренирањем ума (самадхи) и моралним пречишћењем (силам) (Veljačić 1970, 24), два индијска традиционална религијска аспекта.

Међутим, шта све имплицира ако будизам стварно сврстамо као филозофију? Да ли се стоицизам којег највише пореде са будизмом (Масаго 2018), може назвати религијом? Марко Аурелије доста помиње богове и у стоицизму је битна идеја логоса и Бога, али се не имплицира религиозни карактер не само стоицизму, него и другим филозофским школама антике. С друге стране, да ли је могуће замислити да се филозофски аспект хришћанства (или било које друге религије, јер је свака има) посматра независно од целокупног учења, или пак практикује као што је то случај у будизму? Сама филозофија, онако како је ми разумемо је непозната будистичкој традицији. Само разумевање реалности зарад разумевања реалности је из њихове перспективе губљење времена (Conze 1951, 15). Да се послужимо будистичком параболом, ако си погођен стрелом, нема смисла испитивати одакле је доспела, шта она значи итд.

Још један чести прилог тези да будизам није религија јесте што у поређењу са западним религијама, будизам нема за предмет свог религијског уверења оно што ми називамо „вером“, односно узимање здраво за готово догме и учења која прописује црква/религијска организација. Будизам итекако има појам вере у речи саддха, која се може превести као „поверење“, а то поверење је усмерено на троструки драгуљ (буддха, дхамма, сангха - Буду, његово учење и његову заједницу монаха) и нарочито је наглашено у многим махајана струјама. Теза о томе да нема вере у будизму се заснива на јаком акценту на лично искуство. У Ћанки сутти у говорима средње дужине (Мађђхима никаја), Буда брахмане и њихово усмено преношење веда и неутемељену веру назива „поворком слепаца“

(МН, 95:13), „где ни први ни средњи ни последњи не виде а иду негде, јер вера није довољна да се каже само је ово истина, све остало је погрешно“ (МН, 95:14). Тзв. „Коначан закључак“ не настаје поверењем, вером, промишљањем већ директним искуством, што је резултат практиковања учења: „а дхамма којој овај поштовани подучава јесте дубока, тешко ју је сагледати и тешко разумети, смирује и надањује, недоступна је пуком резонувању, суптилна, мудри треба да је лично искусе“ (МН; 95:17). Ово саддха/поверење, Вељачић назива филозофским уверењем јер за предмет нема Бога нити друга бића већ поверење у учење и оно чему води. Поверење је само средство ка циљу а не сам циљ као на Западу: „поверење је најкорисније да се приђе, Бхарадвађа. Ако неко нема поверење према учитељу, тај му неће ни прићи; пошто има поверења прилази му. Због тога је вера најкориснија за прилажење“ (МН; 95:33). „Монаси, дхамма коју сам објавио јесте јасна... и целовита. У тој дхамми коју сам објавио јасно (...) и целовитој, ка пробуђењу иду они монаси који следе на основу дхамме или следе на основу поверења“ (МН, 22:46). Монаси када стигну до плода (ослобођења) називају се „ослобођени поверењем“ (саддхавимутта). Дакле, вера свакако игра велику улогу у будизму иако није пандан западном моделу, а заблуда произилази из априори става да будизам није религија и да се све своди на логику. Буда је такође саветовао сумњу као битан и ваљан епистемички став у пракси. У Калама сутти, Буда саветује да се ни њему не верује на реч већ да свако провери за себе.

Доктрина о непостојању трајне непромењиве личне суштине (душе у нашем контексту), односно непостојање есенције у стављеним феноменима (санкхара) – анатта, једна је од централних доктрина будистичке мисли (Три знака постојања). Како не бисмо улазили у то шта она представља јер је то посебна и неисцрпа дискусија, задржаћемо се само на томе зашто она не треба да се користи у овој дебати као основа за називање будизма нерелигијом. Премда Буда проповеда анатта доктрину, она није истоветна материјалистичком и атеистичком виђењу непостојања душе. Првенствено, сама доктрина није лако разумљива ако се упореди са кармичком теоријом и реинкарнацијом. Још је за његово време постојала чарвака филозофска школа која је идентична материјализму Запада и коју су и будисти и хиндуисти у више наврата оспоравали. Чарвака или локајата (санскрит, у значењу „овоземаљски“ јер признају само постојање овог света, а креацију

виде као спонтану и без спољашњег узрока) одбија постојање душе и Бога, реинкарнацију или било који облик постојања после смрти, ослобођење (мокша) и ауторитет било којих светих списа, а чарвака епистемологија тврди да је знање производ директног чулног искуства. Чарвака се са својим оптимистичним и хедонистичким виђењем стварности може упоредити и са филозофијом објективизма Ајн Ренд. У сваком случају, она је готово идентична виђењу новог атеизма, много више него будизам који покушавају да „присвоје“. Суштинска разлика између чарвака школе и будизма јесте и у доктрини карме и реинкарнације. Чарвака као материјалистичка школа је изричито против било каквог облика живота или промене истог ван тренутног постојања. Карма која се простире животима и доктрина о реинкарнацији су подједнако незамисливе и чарваки и Западној мисли. Међутим, реинкарнација је есенцијална есхатолошка доктрина јер Буда не подучава само о престанку патње, већ и о томе да дуккха прати свако рађање и умирање кроз еоне. Раскидање основне поруке од карме и реинкарнације, какав је чест случај на Западу, је незамислив у Азији. То се посебно односи на Ђатаке, односно приче о претходним Готаминим животима пре него што је акумулирао карму да се роди као Буда, приче које су од велике важности за ту религију.

Буда, Бог(ови) и друга наднаравни феномени

Рећи да је будизам атеистичка религија је веома произвољна изјава. Атеизам настаје као специфична европска идеја, као реакција на (јудео-)хришћанство и почива на потпуном порицању било каквих натприродних бића, нарочито Бога творца. Будизам не одбија постојање богова, али њихова улога у сотериологији према Буди је свакако спорна. У Сангарава сутти, Буда каже „опште је прихваћено у свету, Бхаравађа, да божанства има“ (МН, 100:42). Део будистичког дискурса је и учење да је Буда не само учитељ људима, него и другим бићима. Тако се може оваква реченица наћи на више места у Мађђхима никаји: „...ненадмашни водич онима којима је потребан путоказ, учитељ божанским и људским бићима, будан, блажен“ (7:5; 12:5; 27:11; 41:2; 51:12; 53:11; 60:2...). Зато је прецизније рећи да је будизам нетеистичка религија, јер не негира божанства већ их искључује из религијског живота (будиста се не моли Богу већ својим напором достиже нирвану) и метафизички их ставља у

исти проблем као и било која друга бића у самсари. Штавише, Буда као врховни учитељ је стављен у положај изнад богова и других небеских бића јер и њих подучава дарми. Стивен Бечлор (2011) сматра да је пре прихватљив термин антитеизам јер Буда има изричито ироничан став према боговима. Како би смо се решили пртљага који носи употреба западних термина, најбоље би било да се за класификацију будизма користи домаћа подела на астика и настика школе (древне) индијске филозофије. Иако је и ова подела оспоравана, астика (од асти, буквално преведено: јесте) се односи на школе које прихватају ауторитет веда, постојање атмана (душе) и постојање Ишваре (Бога), док се настика (на- као не) односи на школе које имају супротно мишљење. У настике, поред будизма спада и ђаинизам,⁷ и горепоменути чарвака школа. Чак и кад бисмо хтели назвати будизам атеистичком религијом, уз ту формулацију мора ићи „али“, како бисмо назначили да оно јесте то само у контексту историје индијских религија, а не секуларизована и хуманистичка религија у европском контексту.

Оно што филозофији мањка, а религија има и тешко се ослања на њу јесте митско мишљење. Јужна традиција (теравада будизам), која се на Западу сматра ближом изворном учењу има шаренолику митологију, свакако у мањој мери од махајана традиције. На пример, у Кеватта сути, можемо наћи Будине описе натприродних моћи које практикант стиче на свом путу, као што су билокација, левитација, телепатија, телекинеза, виђење и слушање на даљину и ходање по води. У махајана сутрама можемо наћи и моћи мењања облика, као и разне облике раја у којима обитавају Бодисатве. Из тих сутра (конкретно Лотус сутре) се развила читава једна традиција/секта знана као „будизам чисте земље“. Циљ је ући у рај бодисатве Амитабе Буда где су услови за просветљење савршени, а достиже се тако што се рецитује мантра односно моли, а има и струја која мисли да је немогуће ући без његове милости. Догма милости и идеје разних рајева односно светова (лока) доста личи на хришћанске идеје. У пали канону можемо наћи и ђатаке, приче о Будиним претходним животима.

Будизам можда, према Ору и Ванг (1992), не задовољава Диркемову дефиницију религије јер му мањка дихотомије свето-профано, али не и у погледу трансценденције и нирване, разликовању од

⁷ Чедомил Вељачић сматра да је Буда ученик ђаинизма и да је будизам реакција на ђаинизам колико и на ведске религије. Према настика значи непостојање, ђаинизам, као и будизам, одбија ауторитет веда и постојање Ишваре, али не и постојање душе.

обичних људи (Архант, Пратјекабуда и Буда/Татхагата),⁸ нарочито у махајана будизму где је са идејом бодисатве, будаство стављено у јачи трансцендентални положај. Бодисатве можемо буквално назвати трансценденталним бићима, од којих се може тражити помоћ, као од светаца у хришћанству.

Уз све ово, проблем представља и „центар“ религије. Наиме, још током првих сусрета са будизмом у Азији, европски путописци и мисионари су мислили да је Буда Бог (Almond, 1988). Западним дефиницијама измиче будизам, не због саме чињенице што избегавају богове (јер то свакако није случај), већ што немају никакво божанство у центру свог религијског живота, већ особу. Буда никада није тврдио да је више од човека, иако се у многим каснијим традицијама тај статус уздигао, а притом се у махајана облицима може наћи неки бодисатва у центру. У протобудизму, Буда никада није доживљаван ништа другачије од обичног човека, јер да јесте, онда идеја да свако има Будину природу (потенцијал пробуђења) пада у воду. Али, рећи да је Буда или арахант исто што и обичан човек, не звучи логично у контексту саме религије. Такође, чак ни то што је његова позиција као Христу⁹ у хришћанству, или Мухамеду у исламу, припадник теравада традиције неће рећи да је давање дарова Буди нека врста „венерације“ у Западњачком смислу, нити то што се „нирванисао“ не значи да може да има комуникацију са „овим“ светом (Smart, 1995, 161), па самим тим нема ни чинова молитве у будизму. Пусиајнен (Puysäinen, 2003, 163) сматра да Буда и Буда, иако се не сматрају боговима, испуњавају критеријуме да се назову „контраинтуитивним бићима“¹⁰ (нарочито бодисатве) и да због тога не би требало да дође до проблема сврставања будизма у глобални концепт религије. Првенствено јер Буда спадају у категорију која није ни човек ни Бог. Поред тога, приче о Буди су такве да је немогуће одвојити чињенице од фантазије, па је самим тим отежано говорити о „историјском“ Буди, а за потребе наше дискусије, још је теже „секуларизовати“ га.

8 Будаство пружа разне натприродне моћи, поред у тексту поменутих (с)иддха, потпуно пробуђени може да манипулише облицима објекта, продужи/скрати живот, креће се кроз чврсте објекте као кроз ваздух, телепортује се, промени свој облик од атома до величине небеских тела итд.

9 Штавише, Будино рођење невероватно личи на причу о Христовом рођењу. Буда је бирао породицу у којој ће да се роди, сишао је са небеса у утробу мајке безгрешним зачећем.

10 Кохерентни термин који обједињује разноврсне карактеристичке различитих „богова“ из различитих традиција.

Извор дилеме

На крају, треба се запитати, зашто уопште потреба да се докаже да је будизам религија или нешто друго?¹¹ То се никада није доводило у питање осим на Западу,¹² где је дошло до стварања нове врсте „секуларног будизма“. Одговор је прост и има потврде у теренској грађи. Будизам је лек за друштво коме се „смучила“ традиционална религиозност, а будизам као религија без Бога у друштву у коме смо према Ничеу убили Бога, долази као савршена замена. Будизам (био он такав или не) се представља као религија разума, готово као научна религија. Нема ирационалних догми које се слепо прате већ се ослања на директно искуство. Буда каже да не верујемо слепо светим текстовима или притиску религијске елите, или пак самог друштва, већ нашем директном искуству. Зато је део будистичког мисионарског дискурса јако битна пали реч ехипассико, што значи доћи и види својим очима. Можемо рећи да је Буда направио религију од филозофског мишљења. С друге стране, потребно је уложити веће напоре да се избаце емички концепти религијског. Пример лошег утицаја категоризације се да видети у студији Жака Макеа (2003) о савременој пракси медитације на Шри Ланки. Своје испитанике (36 монаха и 9 лаика) је, између осталог, питао и о религијском/филозофском аспекту будизма, на шта су сви одговорили да „ако је религија веровање у Бога и душу онда будизам није религија“.

На Западу, поред одређених аутентично западних организација као што су Триратна будистичка заједница (некадашњи Пријатељи Западног будистичког реда), све се чешће чује и нови термин „Секуларни будизам“, као један неорганизовани тренд „западња-чења“ будизма. Прилог у томе је растућа литература на ту тему (Batchelor 2011; Rasheta 2016; Wright 2017). Секуларни будизам прави од будизма оно што није за своје потребе. Сасвим је природно да се створи нова грана будизма, али порицање религиозности изворним азијским облицима будизма се може сматрати апропријацијским насиљем. Свака религија има и своју филозофску основу (Ниче је за хришћанство рекао да је платонизам за масе), али као било који други део, он је саставни и неодвојив од целине. Први сусрет Америке са будизмом је зен традиција (Кореја и Јапан), која се чини подједнако

11 Поред мисли да је будизам филозофија, могу се чути и други термини као психологија, начин живота, светоназор, практични савети или лична филозофија

12 Па ни будисти из Азије кад чују дефиницију религије неће рећи да је будизам то јер религија у западноцентричним дефиницијама нужно укључује Бога (творца).

атеистичком и рационалистичком као и рани облик будизма, што су можда главни утицаји у креацији западњачког секуларног будизма.

Атеизам какав је настао на Западу, настао је у специфичном контексту као реакција на хришћанство (или јудеохришћанство) и није истоветан азијском атеизму какав је оличен у великим религијама древне Индије и Кине. Никако се атеистичке вредности/аргументи запада не могу поистоветити са будистичком визијом стварности, што је случај са тумачењем реинкарнације. Тренд је међу секуларним будистима да ово интринзично учење тумаче као „поновно рађање из минуте у минут“, као несталност односно промењивост састављених феномена, и тиме се обезвређују озбиљне теолошке импликације. Исто тако, секуларни будисти радо прихватају учење непостојања душе, али надовезујући се на претходно, искључиво у овом животу, а не као неприхватање суштаствености феномена, односно дарми (саббе дхамма анатта). Бића (као композитни феномени) немају душу,¹³ односно непромењиву суштину, али то не значи да дарме (као атоми) који сачињавају биће не настављају свој циклус постојања након смрти индивидуалног бића.¹⁴ Будистичка учења се произвољно тумаче како би се уклопили у потребе Запада. Са све већим интересом Западне психологије за *Mindfulness* (випасана) медитацију, долази и до психологизације будизма. Можемо слободно рећи на основу горенаведених контрапримера да су оваква тумачења заправо покушај „демитологизације“, као у случају хришћанства са Новом теологијом. Чак је и поменути Бечлор, аутор књиге Исповест будистичког атеисте (*Confession of a Buddhist Atheist*, 2011), признао да је био заинтересован за Тиличев теолошки метод, односно како користи модерну филозофију и психологију у читању Библије.

Још један разлог зашто се будизам не сматра религијом на западу јесте што је на Запад дошла као религија индивидуе (енг. *self-religion*), као сет пракси за индивидуални напредак, као део Њу ејда. Религијски аспекти који су карактеристични за заједништво и за културу нису „пренети“. Оно што будизам чини религијом у правом смислу јесте заједница монаха (сангха) и лаика (упасака/упасика), аспект који је још у развоју на Западу. Оно што се често може видети на терену, поред фокуса на секуларне аспекте (првенствено на медитацију), јесте довођење у питање ауторитета учитеља и

13 Не душу у хришћанском смислу, већ атман у ведичком смислу.

14 Од тих пет агрегата (кхандха) који чине човека, два се мешају са душом/атманом, што су умне активности (санскара) и свест (виђњана).

учења и произвољно тумачење учења. Тако је забележено на Западу (цитат) али и овде у мом теренском раду.

За крај, осврнућу се на виђење Гјомеја Кубосеа. У својој књизи Амерички будизам (*American Buddhism*, 1976), истиче како будизам пре наглашава истину него бога, медитацију а не молитву, просветљење а не ослобођење и универзални живот пре него индивидуалну душу. Из свега горенаведеног, можемо видети да је највећи проблем заправо западно полазиште разумевања религије и чим нешто испада из тих шаблона, може му се придодати нека друга етикета. Будизам је једноставна религија са другачијим циљем (Rajakakse, 1986, 51), али то не значи да је филозофија јер се не може свести на мудре изреке. Вељачић сматра да је највећи проблем, поред тога што је и сам Буда био критичан према „религији“ тог доба, управо Западњачка дефиниција која полази од идеје Бога творца и душе, нешто што је специфично јеврејска мисао коју не деле многе религије и верски системи широм света (1970, 157). Будизам се последња два миленијума следи као религија и то је довољан аргумент да се сврста као једна (1986, 54), а научници који га класификују као филозофију, хуманизам, психологију или нешто друго, узимају само један аспект и игноришу остало (исто). Исто важи и ако се будизам посматра само као религија и занемари се његов филозофски аспект и допринос филозофији Азије. Читајући етнографију будизма у Мјанмару од Мелфорда Спира (1982), који није имао сумње да је у питању религија, можемо видети примере који говоре да је у питању *par excellence* религија, скроз супротно од онога како се адаптира на Западу. Рећи да је будизам филозофија, психологија или начин живота, истина је само у контексту секуларног (или америчког) будизма, али не и у случају будизма Азије. Из антрополошке перспективе можда и нису толико битне ове дебате око класификације колико само стање на терену, а оно нам управо показује да будизам практично јесте религија.

Литература

Batchelor Stephen. 2011. *Confession of a Buddhist Atheist*. New York: Spiegel & Grau.

Conze Edward. 1951. *Buddhism Its Essence and Development by Edward Conze. with a Preface by Arthur Waley*. Oxford: B. Cassirer.

Coward, Harold G. 1983. Jung and Karma. *Journal of Analytical Psychology* 28 (4): 367-375.

Harris, Sam. 2014. *Waking Up: A Guide to Spirituality Without Religion*. New York: Simon & Schuster.

Herbrechtsmeier, William. 1993. Buddhism and the Definition of Religion: One More Time. *Journal for the Scientific Study of Religion* 32 (1): 1-18.

Jovanović-Ajzenhamer, Nataša. 2018. Kritički osvrt na Zimelovu socioreligioološku argumentaciju o tome zašto budizam nije religija. *Sociološka luča: časopis za sociologiju, socijalnu antropologiju, socijalnu demografiju i socijalnu psihologiju* 12 (2): 12-27.

Kubose Gyomay. 1976. *American Buddhism: A New Direction*. Chicago: Dharma House.

Macaro, Antonia. 2018. *More Than Happiness: Buddhist and Stoic Wisdom for a Sceptical Age*. London: Icon.

Maquet, Jacques Jérôme Pierre. 2003. Meditation in contemporary Sri Lanka: idea and practice. *Journal of Transpersonal Psychology* 7 (2): 182-196.

Orrù, Marco and Amy Wang. 1992. Durkheim, Religion, and Buddhism. *Journal for the Scientific Study of Religion* 31 (1): 47-61.

Pyysiäinen, Ilkka. 2003. Buddhism, Religion, and the Concept of 'God' *Numen* 50 (2): 147-171.

Pyysiäinen, Ilkka. 2009. *Supernatural Agents: Why We Believe in Souls Gods and Buddhas*. Oxford: Oxford University Press.

Rajapakse, Reginton. 1986. Buddhism as religion and philosophy. *Religion* 16 (1): 51-55.

Rasheta, Noah. 2016. *Secular Buddhism: Eastern Thought for Western Minds*. San Francisco: Blurb.

Ruegg, David Seyfort. 1995. Some Reflections on the Place of Philosophy in the Study of Buddhism. *Journal of the International Association of Buddhist Studies*, 18 (2): 145-181.

Smart, Ninian. 1995. Theravāda Buddhism and the definition of religion. *SOPH* 34: 161-166.

Smith, Wilfred Cantwell and John Hick. 1991. *The Meaning and End of Religion*. Minneapolis: 1517 Media.

Spiro, Melford E. 1982. *Buddhism and Society: A Great Tradition and Its Burmese Vicissitudes*. Berkeley: University of California press.

Veljačić, Čedomil. 1990. *Budizam*. Beograd: Opus.

Veljačić, Čedomil. 1970. Why is Buddhism a Religion? *Indian Philosophical Annual* 6: 132-159.

Watts, Alan. 1999. *Buddhism the religion of no-religion*. Tokyo, Vermont, Singapore: Tuttle Publishing.

Wright, Robert. 2017. *Why Buddhism is True: The Science and Philosophy of Meditation and Enlightenment*. New York: Simon & Schuster.

Dejan Petković

Is Buddhism a religion or a philosophy?

From the early colonial encounters with Buddhism to the present day, this religion has been classified as philosophy due to the lack of theism and its challenging fit into Western religious categories. Furthermore, Western converts often do not perceive it as a religion but label it as philosophy, psychology, a personal path, and so forth. This paper aims to critique such positions as unfounded in reality and factual information because neither ethnography nor the foundational teachings of Buddhism can support categorizing Buddhism as philosophy or anything other than religion.

Keywords: Buddhism, philosophy, religion, atheism, categorization

Jelisaveta Fotić

doktorantkinja na Odeljenju za etnologiju i antropologiju

Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

jecafotic@gmail.com

Stari u Beogradu: Antropološka analiza kvaliteta života s tip 2 dijabetesom

Apstrakt:

U ovom radu se, upotrebom objektivnih i subjektivnih indikatora bavim kvalitetom života starih ljudi u Beogradu, koji žive sa tip 2 dijabetesom. Razlog odabira ove teme je dvojak: s jedne strane dijabetes, naročito tip 2, predstavlja tzv. epidemiju XXI veka koja utiče na kvalitet života ljudi uopšteno, a sa druge, kvalitet života starih ljudi sa dijabetesom, koji su posebno pogođeni dijabetesom i njegovim komplikacijama, nije predmet velikog broja radova iz nemedicinske perspektive. Ovim radom, koji će predstaviti svakodnevicu života sa dijabetesom kod starih ljudi, to želim da promenim. U okviru subjektivnih indikatora analiziram mentalni uticaj dijagnoze dijabetesa na sagovornike kao i njihovo fizičko zdravlje (u koje inkorporiram: odnos sa lekarom, dostupnost informacija i stavove sagovornika o tome koja vrsta pomoći od države/zdravstvenog sistema bi pozitivno uticala na kvalitet njihovih života). U objektivne faktore smeštam: stambeno pitanje, zanimanje pre penzije i potencijalno zaposlenje u penziji, kao i visinu same penzije i odnos ovih indikatora sa finansijama neophodnim za kupovinu lekova na mesečnom nivou. Polu-strukturisanim intervjuima tokom avgusta meseca 2023. godine na teritoriji grada Beograda, prikupljena je građa na uzorku od petoro starijih sagovornika sa dijabetesom, uz pomoć četvero članova porodice. Ograničenje rada istovremeno je i njegova relevantnost koja otvara vrata za buduće istraživanje, koje bi fokus trebalo da stavi upravo na mentalno zdravlje starih osoba, koje je često i dalje tabu tema zbog društvenog shvatanja sloja penzionera kao tereta društva.

Ključne reči:

kvalitet života, stari, starost, tip 2 dijabetes, zdravlje, antropologija starosti

Uvod

„Hajde da se vratimo u scenu u kojoj medicinska sestra objašnjava gospođi Jansen kako da ubode prst da bi izmerila šećer. Ova scena je tipična za način na koji bolest pokušava da se ukroti negom, a da se ne porekne njeno postojanje. ‘Treba da ga držiš ovako, da, veoma dobro. I onda ubodeš ovde, sa strane vrha prsta, nikad na vrhu, već sa strane. Eto ga.’ Gospođa Jansen uči kako da izmeri sopstveni nivo šećera u krvi kako bi izbegla ili barem odložila komplikacije dijabetesa. Jedna od ovih komplikacija je slepilo. Merenje nivoa šećera u krvi ima za cilj da spreči slepilo. Ali od prvog dana, gospođa Jansen uči da ne bode vrh prsta, već obod. Razlog za to je taj što će ljudima koji ipak oslepe uprkos svim naporima biti potrebni vrhovi njihovih prstiju da bi osetili svet oko sebe. Dakle, u trenutku kada se gospođa Jansen uči da se ubode, postoji nada za zdravljem, ali i prihvatanje bolesti. Naučite kako da ubodete prst da biste ostali što zdraviji. Ali poštujujte činjenicu da je stvarnost bolesti nestalna tako što praktično predviđate komplikacije, uključujući slepilo, do kojih može doći“ (Mol 2008, 27).¹

Isečak preuzet iz knjige Anemari Mol, u kojoj se autorka bavi logikom nege osoba sa dijabetesom, slikovito objašnjava realnost u kojoj žive starije osobe sa dijagnozom dijabetesa. Ipak, realnost koju Mol prikazuje odnosi se na bolnice u Holandiji, dok u bolnicama u Beogradu medicinsko osoblje ponekad ne objasni ovako detaljno pacijentima kako da ubodu prst da bi izmerili šećer i vodili kontrolu o svom dijabetesu. Jedan od razloga za to svakako je prezauzetost lekara i drugog medicinskog osoblja, zbog čega na jednog pacijenta ne mogu da potroše više od 15 minuta tokom nekoliko kontrola godišnje. Kvalitet posete lekaru, kao i drugi parametri, važni su u merenju i razumevanju kvaliteta života starih osoba sa dijabetesom.

U ovom radu se, iz antropološke perspektive, bavim kvalitetom života starih osoba u Beogradu koje žive sa dijabetesom, na uzorku od petoro sagovornika i nekoliko članova porodice, koji su pružili dodatne informacije i time uokvirili (i ponekad ispravili) iskaze sagovornika.

Iako ne postoji jasan konsenzus o tome šta je starenje, uopšteno govoreći, antropologija shvata starost kao proizvod društvenog konstruisanja, klasifikacije, dok termin „starenje“ teži da naglasi pojam društvenog procesa, nečeg istorijski proizvedenog i stalno promenljivog, gde se žele otkriti načini življenja u ovom trenutku životnog toka (Moraes

¹ Slobodan prevod sa engleskog.

Lins de Barros *et al.* 2016). Kao što je teško doći do konsenzusa o tome šta je starenje, teško je odrediti i kojim instrumentima bi se starost merila. Iako se smatra da je hronologija loša mera starenja i starosti, ona čini osnovu za sve procene normalnosti (Crews 1993).

U ovom radu kvalitet života u starosti analiziram upotrebom objektivnih i subjektivnih indikatora, koji treba da pomognu u stvaranju šire i potpunije slike iskustva ove grupe ljudi. U zavisnosti od toga da li sagovornici indikatore rangiraju kao pozitivne tj. dobre ili negativne tj. loše, zavisi i to da li oni imaju pozitivan ili negativan uticaj na kvalitet života. Od objektivnih indikatora koristim stambeno pitanje, zanimanje pre penzije i potencijalno zaposlenje u penziji, kao i visinu same penzije i odnos ova tri (tj. četiri) indikatora sa finansijama potrebnim za kupovinu lekova na mesečnom nivou. Od subjektivnih indikatora, koji su za antropologiju presudni jer predstavljaju način na koji sagovornici procenjuju vlastiti kvalitet života, hronološki polazim od mentalnog uticaja dijagnoze dijabetesa na sagovornike kao potencijalnog biografskog poremećaja, jer se u literaturi o dijabetesu generalno smatra da on menja stil života i odnos prema životu pojedinca iz korena, imajući negativan uticaj na kvalitet života. Prelazim na fizičko zdravlje (i dotičem se mentalnog), u koje, kao dodatne indikatore u vezi sa zdravljem inkorporiram: odnos sa lekarom, dolazak do informacija i sama njihova dostupnost i završavam sa stavovima sagovornika o tome koja vrsta pomoći od države/zdravstvenog sistema bi pozitivno uticala na kvalitet njihovih života. Polazim od hipoteze da, u skladu sa objektivnim faktorima, cena medicinskih pomagala za dijabetes i propratnih medikamenata ima veliki uticaj na nezadovoljavajuć kvaliteta života, jer u velikoj meri utiče na smanjenje kućnog budžeta.

Dijabetes u zdravstvenom sistemu i starost u Srbiji

Od sedamdesetih godina XX veka životni vek populacije u Srbiji, kao i u svetu, značajno je produžen (Dragišić Labaš 2016). Zdravlje starih osoba, kao izrazito heterogene društvene grupe, zavisi od velikog broja faktora. Godine svakako jesu jedan od njih, ali pored godina važni su i ishrana, fizička aktivnost i stil života, koji svi umnogome zavise od socio-ekonomske pozicije, a ne striktno od ličnih preferenci i izbora. Hronične bolesti starenja rezultat su promena u fiziološkim sistemima i fizičkim strukturama koje se manifestuju tokom starenja, zbog čega je povećana

insulinska rezistencija osnov za razvoj dijabetesa kod starih. Stanja koja su prepoznata kao povezana sa starenjem uključuju vodeće uzroke smrtnosti među starijim odraslim osobama u razvijenim zemljama, u koje spadaju kardiovaskularne bolesti, rak i dijabetes tipa 2 (Hennessy 2004).

Dijabetes se javlja kada telo ne može da proizvodi dovoljno insulina ili ne može efikasno da koristi insulin koji proizvodi. Postoje tri glavna tipa dijabetesa – tip 1, tip 2 i gestacijski. Preko 90% svetske populacije koja ima dijabetes, ima dijabetes tip 2. Za razliku od tip 1 dijabetesa gde je pankreas u potpunosti prestao sa lučenjem hormona insulina, kod tip 2 dijabetesa je lučenje usporeno, te ga je potrebno podstaknuti. To se vrši lekovima u formi tableta, tabletama i insulinom istovremeno ili samo insulinom, kada prethodne opcije više ne donose željene rezultate. Strategije lečenja tip 2 dijabetesa dugo su se oslanjale na okrivljavanje i sramotu pojedinaca, a razlog za okrivljavanje jeste njihov način života, te se klasifikuju kao „loši pacijenti“ tj. oni koji „ne slušaju“ i koji nisu „pod kontrolom“ (Naemiratch and Manderson 2006, 1149). Iako biologija, kao i lične preference igraju određenu ulogu, nastanak i širenje dijabetesa tip 2 rezultat su društvenih i kulturnih procesa koji se odnose na promenu kvaliteta hrane, životne standarde i količinu energije koja se troši. Ovakav odnos prema ljudima koji žive sa tip 2 dijabetesom postoji i u Srbiji, a pospešuju ga masovni mediji floskulom i mitom da se „dijabetes dobija kada se jede mnogo slatkog“.² Iako se znanje o dijabetesu menja u javnoj sferi, sama činjenica da prevalencija dijabetesa raste sa godinama starosti, čini ga i dalje „bolešću starijih od 65 godina“ (Rakočević *i dr.* 2022, 6).

Simptomi dijabetesa uključuju: učestalo mokrenje (polinurija), glad, žeđ (olidipsija), gubitak težine, zamagljen vid i svrab kože. Ipak, zbog suptilnog načina javljanja simptoma kod ljudi sa tip 2 dijabetesom, otpornost organizma na insulin može biti prisutna i do nekoliko godina pre razvoja povišenog nivoa glukoze u krvi (Lieberman 2004) kao i samog otkrivanja dijabetesa. Prema *Atlasu* Međunarodne dijabetes federacije, svetska populacija odraslih ljudi koja živi sa dijabetesom u 2021. godini popela se do broja od 537 miliona (International Diabetes Federation 2021, 32). Institut za javno zdravlje „Dr Milan Jovanović

² Pored ovog mita, pristuni su i drugi. Na primer, o mitovima vezanim za dijabetes možemo pročitati u novinama i na novinskim internet portalima: <https://www.sd.rs/zena/zdravlje/dijabetes-uzrok-simptomi-2022-01-20>. O otklanjanju mitova najčešće u javnosti pričaju same osobe sa dijabetesom: https://www.b92.net/zdravlje/bolesti.php?yyyy=2021&mm=11&d=d=12&nav_id=2055368. Ipak, često od poznanika i dalje možemo čuti „stav“ o slatkom i dijabetesu, te nam to ukazuje na to da mit i dalje postoji.

Batut³ procenjuje da u Republici Srbiji dijabetes ima približno 700.000 ljudi tj. 12,2% odraslog³ stanovništva. Prema izveštaju IZJZ Batut iz 2022. godine: „od ukupnog broja obolelih sa tipom 2 dijabetesa, 36% (250.000) osoba nema postavljenu dijagnozu i ne zna za svoju bolest” (Rakočević *i dr.* 2022, 6). Stoga ne čudi što veliki broj starijih ljudi sa tip 2 dijabetesom dijagnozu dobije kasno, kada su se komplikacije od dijabetesa već pojavile i nanele štetu. Komplikacije uključuju: retinopatiju, otkazivanje bubrega (nefropatiju), polineuropatiju, amputaciju donjih ekstremiteta, probleme u imunološkom, kardiovaskularnom i digestivnom sistemu kao i parodontalne bolesti, seksualnu disfunkciju i komplikacije trudnoće (Lieberman 2004). Dijabetes je jedna od najčešćih hroničnih bolesti, četvrti vodeći uzrok smrti u Srbiji (Bjegovic-Mikanovic *et al.* 2019) i spada u skupe bolesti, kako za ljude koji sa njim žive, tako i za državu.

Prema *Health Systems in Transition* studiji o Srbiji iz 2019, koju su u potpunosti pisali lekari i zaposleni u IZJZ Batut⁴, navodi se da preko 40% ukupnih izdataka za zdravstvo dolazi iz džepova pacijenata (Bjegovic-Mikanovic *et al.* 2019, 17). Kada pogledamo trenutnu, najnoviju listu medicinskih pomagala koja su besplatna ili uz participaciju osigurana za građane sa zdravstvenim osiguranjem od strane RFZO, možemo videti da su količina i vrsta pomagala koje dobijaju osobe sa tip 1 dijabetesom u koje spadaju i deca, umnogome drugačije od onih koje dobijaju osobe sa tip 2 dijabetesom.⁵ Prvenstveno, osobe sa tip 2 dijabetesom koje su na terapiji lekovima, iako imaju pravo na aparat za merenje šećera u krvi, nemaju pravo na trake za merenje šećera. Trake mogu dobiti samo oni koji se nalaze na terapiji insulinom, i to „50 traka za period od 3 meseca, ako je na terapiji do 4 doze insulina dnevno, odnosno 100 traka mesečno ako je na 4 i više doza insulina ili na insulinskoj pumpi“ (Lista pomagala 2022, 38). Matematički rečeno, osoba koja prima manje od četiri doze insulina dnevno ima pravo na čak pola trake dnevno. Drugim rečima, stariji ljudi sa tip 2 dijabetesom ne mogu da izmere šećer iz krvi čak ni jedan put svakog dana, ako njihova terapija ne uključuje četiri doze insulina dnevno. Logičan zaključak koji sledi jeste da starija osoba sa tip 2 dijabetesom ne može da vodi „dobru samokontrolu“ ako nema sredstva

3 Iako za sada ne postoje izveštaji o podacima dijabetesa kod dece u Srbiji, smatra se da se svake godine dijagnostikuje 160 novih slučajeva, te se procenjuje da „u našoj zemlji sa dijagnozom ovog tipa dijabetesa živi približno 1400 obolele dece mlađe od 15 godina“ (Republička stručna komisija za izradu i implementaciju vodiča dobre kliničke prakse 2012, 11).

4 Naglašavam mesto zaposlenja autora publikacije kao komponentu koja dodatno utiče na važnost procenta novca koji dolazi iz džepova osiguranika (40%).

5 U koje deca takođe spadaju. Videti vest o broju dece sa tip 2 dijabetesom u Srbiji: <https://novaekonomija.rs/vesti-iz-zemlje/rano-otkrivanje-bolesti-najvaznije>

kojima bi kontrolisala vrednost šećera.⁶ To znači da će, u skladu sa svojom finansijskom situacijom i „lakoćom“ kontrole dijabetesa, starija osoba morati da potroši barem nešto više od dve hiljade dinara mesečno, kako bi sebi obezbedila potrebnu količinu test traka.⁷ Ovde takođe treba imati u vidu da je lista pomagala podložna promeni, te da ranije osobe sa tip 2 dijabetesom koje su na terapiji oralnim lekovima nisu imale pravo ni na aparat za merenje šećera. U novembru 2023. godine, mesecu dijabetesa, direktorka RFZO Sanja Radojević Škondrić izjavila je da će se, nakon usvajanja inicijative udruženja osoba sa dijabetestom, za sve pacijente sa dijabetesom povećati broj traka za merenje šećera.⁸ To znači da bi umesto 50 traka za tri meseca osobe sa tip 2 dijabetesom na terapiji insulinom do četiri doze dnevno, uskoro trebalo da dobiju duplo više tj. 100 traka. Ovo bi značilo da bi oni mogli da izmere šećer jednom dnevno. Pored toga, rečeno je da će i osobe sa tip 2 dijabetesom koje nisu na terapiji insulinom ili insulin dnevno uzimaju manje od četiri puta, po prvi put imati pravo na trake – njih 100 godišnje. Ove promene u pravilniku, koje u trenutku pisanja rada još nisu stupile na snagu, trebalo bi da imaju dobar uticaj na kvalitet života osoba sa tip 2 dijabetesom u Srbiji.

Metodološki postupak

Istraživanje je sprovedeno tokom avgusta meseca 2023. godine na teritoriji grada Beograda, na uzorku od petoro sagovornika i uz pomoć i pružanje dodatnih informacija od strane četvero članova porodice. Građa je prikupljena korišćenjem polu-strukturisanog intervjua i pitanja

6 Istraživanje medicinskih stručnjaka iz 2022. godine ovo i potvrđuje: „Pacijenti sa dijabetesom tip 2 koji slabo regulišu glikemiju [...] češće se hospitalizuju zbog komplikacija i troše za 28% više lekova od pacijenata koji adekvatnom antidijabetičkom terapijom dobro kontrolišu glikemiju. Iako su ove činjenice poznate, fondovi zdravstvenog osiguranja često oklevaju da uvedu na svoje liste finansiranih lekova inovativne antidijabetike, zbog njihove više cene u odnosu na stare lekove, bojeći se preopterećenja budžeta. Da bi se pravilno mogao proceniti uticaj na budžet koji će imati finansiranje inovativnog leka za kontrolu glikemije kod dijabetesa tip 2, neophodno je znati i drugu stranu takve odluke – uštede koje će se ostvariti usled bolje kontrole glikemije i smanjenja učestalosti komplikacija“ (Janković *et al.* 2022, 7).

7 To ne znači da su kriterijumi za propisivanje pomagala za druge grupe osoba sa dijabetesom (mlađe od 18 godina i starije od 18 godina sa dijabetesom tip 1) lako ostvarivi – kako bi osoba starija od 18 godina mogla da dobije propisanu insulinsku pumpu potrebno je da razvije određene komplikacije: [https://www.rfzo.rs/download/pravilnici/pomagala/Lista%20pomagala%20\(1\).pdf](https://www.rfzo.rs/download/pravilnici/pomagala/Lista%20pomagala%20(1).pdf)

8 Kako pravilnik i dalje nije zvanično promenjen, ova informacija dostupna je na zvaničnoj stranici Jutarnjeg programa RTS 1: <https://www.rts.rs/magazin/Zdravlje/5303948/dijabetes-komplikacije-srcana-slabost-preventivni-pregledi.html>

su postavljana tako da pospeše razgovor. To znači da ako sami sagovornici nisu pričali o temi koja može da bude problematična, kao što je visina penzije, ja nisam postavljala pitanje o tome kolika im je penzija. Svakako, većina njih je samovoljno tokom razgovora došla do visine svoje penzije. Zbog zdravlja i komorbiditeta svih sagovornika, intervju sam pokušavala da ograničim na dvadeset minuta, osim u jednom slučaju gde je intervju trajao sat vremena, sa komšinicom koja ne izlazi iz stana, te retko ima priliku da priča sa „novim“ ljudima. Do sagovornika sam došla preko prijatelja i članova porodice, tako da je uvek postojao posrednik koji je mogao da me preporuči za razgovor i ulije dodatno poverenje osobi sa kojom razgovaram. Na početku svakog razgovora sam sagovornicima predstavila čime se bavim i da i sama živim sa dijabetesom više od dvadeset godina, što smatram da je imalo pozitivan efekat na sagovornike – s jedne strane se nisu osećali kao da pričaju sa nekim ko nije dovoljno upućen u život sa jednom ili više hroničnih bolesti, a sa druge, osećali su slobodu da bez ikakvog objašnjavanja o kompleksnosti dijabetesa sa mnom komentarišu svoje nivoe šećera u krvi.

Broj sagovornika svakako predstavlja ograničenje ovog rada. Ipak, imala sam sreće da pričam sa ljudima koji imaju vrlo specifične profile, te se nijedna životna situacija nije ponovila.

Profili sagovornika

Istraživanjem je obuhvaćeno petoro sagovornika, dve žene i tri muškarca, dok je dodatne, propratne ili tačne informacije u nekim slučajevima dalo četvoro članova porodice. Kriterijum po kojem su sagovornici odabrani bio je starosno doba – da imaju više od 65 odnosno 63 godine, ostvareno pravo na penziju: starosnu ili na osnovu beneficiranog radnog staža kao i dijagnoza nekog tipa dijabetesa. Iako to nije bio inicijalni kriterijum, svi sagovornici imaju tip 2 dijabetes, te je rad zbog toga preuzeo smer ovog tipa dijabetesa. Rezultati istraživanja sigurno bi bili složeniji da je barem jedan sagovornik imao tip 1 dijabetes (i verovatno vrlo dugačak „staž“ života sa dijabetesom). Iako je intervjuom obuhvaćeno svega petoro sagovornika, njihovi odgovori su raznovrsni, životna iskustva vrlo različita i informativna. Intervjui su delom rađeni uživo – sa troje komšija, a delom preko telefona – sa dva muškarca koji žive na različitim opštinama u Beogradu i imaju ozbiljne komorbiditete – zbog njihovog i mog zdravlja, u vreme visokih temperatura tokom avgusta meseca 2023.

godine. Osnovni demografski i drugi podaci sagovornika, koji bolje kontekstualizuju kvalitet njihovih života su:

- Radoslav (77) trgovac u penziji, tip 2 dijabetes ima „desetak“ godina i ima polineuropatiju. Sa dijabetesom živi skoro 40 godina jer ćerka ima tip 1 dijabetes od detinjstva. Aktivan je i druži se sa vršnjacima, a živi sa partnerkom. Smrt žene i sina od raka, kao i ćerkin dijabetes tip 1, uticali su na njega da bude „vrlo disciplinovan pacijent koji svaki dan pije šaku lekova“.

- Dragomir (66) krojač/modni dizajner, u invalidskoj penziji je od 2012. godine zbog nekoliko srčanih udara, tip 2 dijabetes mu je otkriven 2014. godine tokom upale pankreasa. Živi sa ženom koja je farmaceut, zaposlena u apoteci i koja pozitivno utiče na njegov odnos prema terapiji. Ima polineuropatiju i retinopatiju i učestvuje u kliničkoj studiji za inovativne insuline, zbog čega često odlazi kod endokrinologa i nema probleme sa zakazivanjem kontrola.

- Ljiljana (75) medicinska sestra na hirurgiji i šoku u penziji, 17 godina od 35 godina staža je radila kao invalid druge kategorije zbog operacija ehinokokusa jetre⁹ i žuči. U penziju je otišla sa 55 godina. Dijabetes joj je otkriven 1985. i ima polineuropatiju. Skoro je operisala rak dojke. Bračni partner je preminuo 2022. godine što je imalo dodatni uticaj na kvalitet i zadovoljnost životom.

- Slavoljub (74) je radio u vojsci JNA kao vezista, a od kada je u penziji, prvo je bio šofer, a sada obavlja posao čuvara. Dijabetes tip 2 ima 25 godina. Nema komplikacije i vodi aktivan život.

- Gorica (73) krojačica, udata za Slavoljuba. Dijabetes tip 2 ima 23 godine, nema komplikacije i već 10 godina pije samo jedan lek, uspešno.

Kvalitet života i starost

Na teorijskom nivou, kvalitet života uključuje fizičko zdravlje, psiho-socijalno blagostanje i funkcionisanje pojedinca, nezavisnost, kontrolu nad životom, materijalnim okolnostima i spoljašnjim okruženjem (Bowling 2007). Voker i Molenkof smatraju da kvalitet života može da se meri na dva načina: subjektivno i objektivno (tj. mikro i makro, društveno i individualno). U objektivni kvalitet života, prema Bowling, spadaju: pri-

⁹ Parazitska bolest koju izaziva mala pantljičara u želucu čoveka, odlazeći do organa kao što je jetra i praveći ciste. Mora se operisati i opasna je po život. Više o tome: <https://www.stetoskop.info/zarazne-bolesti-infektologija/ehinokokus-cisticna-ehinokokoza>.

hod, zapošljavanje, stanovanje, obrazovanje, i druge situacione okolnosti (nivo kriminala u okruženju, kvalitet stanovanja i javnih usluga, kao i pristup prevozu) i zadovoljenje osnovnih životnih potreba. U subjektivni kvalitet života spadaju: percepcija uopštenog kvaliteta života i vrednosti i iskustva pojedinaca, kao i indikatori mentalnog blagostanja, sreće i zadovoljstva životom, individualno ispunjenje, socijalni kapital (mreže prijatelja i porodice, učešće u aktivnostima zajednice) i zdravlje. Ipak, načini „računanja“ kvaliteta života nisu ujednačeni, te mogu da uključuju klasične indikatore kao što su sreća i psihološko zadovoljstvo, ili zadovoljenje osnovnih potreba (Bowling 2004). Nažalost, velika većina istraživanja koja su koristila jednu ili više ovih klasifikacija kvaliteta života, svoje podatke je bazirala na mišljenju stručnjaka, umesto samih ljudi koje istražuju (Bowling 2007).

Empirijski gledano, najvažnije poveznice između dobrog kvaliteta života i starosti predstavljaju dobro zdravlje i funkcionisanje (mobilnost, mentalno zdravlje), osećaj korisnosti (u radu po kući, odlasku po namirnice, čuvanju dece itd.), društvena uključenost (druženje, učestvovanje u aktivnostima zajednice), dobri međugeneracijski odnosi i socio-ekonomski status (Mollenkopf and Walker 2007). Aktivno starenje, koje stari rado prihvataju, često biva onemogućeno ne samo zbog zdravstvenog stanja i materijalnih razloga, već i zbog zajednice koja takav vid starenja ne podržava (Lamb *et al.* 2017, prema Dragišić Labaš 2021), čime učestvuje u „sistematskom stereotipiziranju i diskriminaciji ljudi zbog njihove starosti“ (Whitton 1997, 456, prema Ljubičić 2022, 68).

U analizi života sagovornika, korišću i objektivne i subjektivne pokazatelje kvaliteta života starih ljudi: socio-ekonomski status, u koji ubrajam stanovanje, posao/penziju i uticaj nivoa primanja na kupovinu lekova i dodataka ishrani, od kojih kvalitet života, pa u nekim slučajevima i sam život, zavisi. Od subjektivnih pokazatelja fokus stavljam na mentalno blagostanje po dijagnozi dijabetesa i zdravlje uopšte, koje detaljnije razmatram kroz odnos sagovornika sa lekarom, dolazak do informacija i njihovu dostupnost, te završavam sa stavovima sagovornika o tome koja vrsta pomoći od države/zdravstvenog sistema bi pozitivno uticala na kvalitet njihovih života.

Subjektivni uticaj dijagnoze dijabetesa kao biografskog poremećaja na kvalitet života

Dijagnoza dijabetesa i potreba za stalnom terapijom, u vidu tableta ili insulina mogu predstavljati šok za pojedince, izazivajući psihosocijalne posledice. Trenutak dijagnoze i prvi period nakon nje se u istraživanjima o hroničnim bolestima naziva biografskim poremećajem (eng. *biographical disruption*) (Bury 1982). Pre dijagnoze bolesti, pojedinac je imao nekakvu sliku o hronološkim koracima u svom životu, koji su sa dijagnozom fundamentalno poremećeni. Prvih nekoliko meseci nakon saopštenja dijagnoze jesu period prilagođavanja na važne promene u načinu na koji se živi. Potrebno je promeniti stil života, navike i svakodnevno funkcionisanje. Neki pacijenti ispoljavaju aktivno odbijanje da prepoznaju da imaju dijabetes, dok drugi prihvataju bolest, ali prikrivaju svoje stanje u društvenom okruženju, plašeći se da će drugi promeniti odnos prema njima (Botnariu *et al.* 2017). Moji sagovornici nisu odbijali dijagnozu dijabetesa, te nisu odbijali ni da koriste prepisanu terapiju, ali nije poznato da li su se koristili strategijama prikrivanja bolesti. Dijagnozu bolesti klasifikujem kao subjektivni indikator kvaliteta života, jer spada u psihičke pokazatelje.

Sagovornici dijagnozu dijabetesa nisu shvatili kao nešto što ih je „poremetilo“ i šokiralo. Objašnjenje za takvu reakciju, s jedne strane, pronalazim u tome što im dijagnoza dijabetesa u bolnici nije predočena kao ozbiljna i smrtonosna, već kao bolest zbog koje moraju da piju lekove svaki dan. Sa druge strane, većina sagovornika je pre dijagnoze dijabetesa već imala neke bolesti i medicinske zahvate, koji su bili bolniji i „ozbiljniji“.¹⁰

Ljiljana je pre dijagnoze dijabetesa operisala žuč i ehinokokus jetre i ima hronični pankreatitis, što je uticalo na to da dijagnozu dijabetesa ne shvati kao biografski poremećaj:

„Latentni su ga zvali 80-ih, meni se svake godine po malo povećavao šećer i ja sam normalno pila lekove i radila. I jedno jutro sam otišla na posao, kad sam već bila invalid i to jutro mi se povraćalo, a nikad mi se ne povraća. I odem ja s posla i sutradan na poslu mi urade analize krvi i meni šećer 17.¹¹ I tako počnem ja sa tabletama, više sam ih promenila, neke su i ukinuli proizvodnju od tada [smeje se].“

¹⁰ Misli se na srčani udar i različite operacije, kao i smrtonosne ishode bolesti u porodici.

¹¹ Vrednost 17 je vrlo visoka vrednost šećera u krvi, koja se naziva hiperglikemijom.

Dragomir je 2012. godine preživio nekoliko srčanih udara, zbog kojih je otišao u invalidsku penziju. U penziji i dalje radi kao krojač. Dijabetes mu je dijagnostikovao kada je dobio upalu pankreasa koju je, prema rečima ćerke, jedva preživio:

„Dijabetes mi je dijagnostikovao 2014, nisam siguran tačno i nije mi u ovom momentu bitno pa sam zaboravio. Dobro znam zašto sam dobio dijabetes, ja sam jednom iz čista mira, nije mi bilo dobro. Kolege i ja smo doručkovali i posle uzeli časicu rakije kako uvek i radimo i odjednom kad sam ustao je počelo da mi se povraća. To je trajalo 2-3 sata i odem kod lekara i oni ustanove da sam dobio upalu pankreasa. I tada sam neko vreme bio u bolnici i tada mi je naglo skočio šećer.“

Dragomir i Ljiljana su, nakon kraćeg tj. dužeg perioda na terapiji tabletama prešli na injekcije insulina penovima, koje nisu odmah prihvatili, ali su se vremenom, zbog uticaja porodice, navikli. Iako ostalo troje sagovornika nije imalo ovako teške trenutke pre dijagnoze dijabetesa, ni oni dijagnozu dijabetesa nisu shvatili kao nešto što im može iz korena promeniti život ili dovesti do komplikacija ili smrtnog ishoda. Najvažnije im je bilo to što znaju da treba da piju lekove svaki dan, ponekad mere šećer iz prsta i iako znaju da treba da brinu o ishrani, to je stavka koje se najređe pridržavaju. Stavovi oko ishrane sagovornika vrlo su slični:

“Kažem doktoru, mogu da budem karakter, ali ne toliki.” (Gorica)

„Meni je u aprilu mesecu nefrolog dala novi režim ishrane, ali ja imam 77 godina i ne mogu sada da se ustežem od bilo čega, želim da proživim ovo što mi je ostalo tako što ću jesti ono što volim.“ (Radoslav)

„Oni rade sa mnom na planu ishrane, pet obroka manjih a češćih i to. Ali ja i ne pratim to iskreno, ko kaže da se pridržava toga, mislim da ne radi to. Takva nam je kultura, način ishrane i života.“ (Dragomir)

Ovi iskazi pokazuju da sagovornici vrednuju ishranu kao subjektivni indikator koji im povećava kvalitet života, jer povećava njihovu sreću, bez obzira na uticaj koji njihova ishrana ima na dijabetes i kvalitet života sa njim. Drugim rečima, u ovom aspektu, sagovornici svoju sreću i zadovoljstvo koje dolazi iz hrane vrednuju više nego dobro regulisanu bolest, čija regulacija delom zavisi od ishrane.

Objektivni indikatori kvaliteta života

Stanovanje

Svi sagovornici imaju rešeno stambeno pitanje – Radoslav je ćerci ostavio stan na Vračaru i prešao da živi sa partnerkom, Gorica i Slavoljub su bračni par i žive u „vojnim zgradama“ na Novom Beogradu, gde je Slavoljub zbog svoje službe dobio stan od vojske početkom 1980-ih, kao i Ljiljanin muž, koji je bio vojno lice. Dragomir živi sa ženom u kući u Zemunu koja je u njihovom vlasništvu. Stambeno pitanje je kod svih sagovornika indikator koji pozitivno utiče na kvalitet života, jer sagovornici nemaju potrebu da, osim plaćanja računa, novac odvajaju i za stan, te imaju više novca u kućnom budžetu za kupovinu lekova i dataka ishrani.

Posao/penzija

Dok gerontologija kao nauka o starosti starost definiše prema dobu, društvo je definiše kao „ljudе koji izlaskom iz sfere aktivnog rada prelaze u društvenu kategoriju penzionera“ (Milosavljević 2011, 10). Pored toga sloj penzionera se u društvu takođe percipira i kao „neproduktivni i onaj koji predstavlja teret za već preopterećeno društvo“ (Milosavljević 2012, 105). Iako su svi sagovornici u penziji, starosnoj ili invalidskoj, neki od njih i dalje su radno angažovani, ali isključivo u svojoj zoni. O ovoj temi pisala je Ljubica Milosavljević:

„znatan broj tzv. funkcionalnih starih [je] ili u prilici da radom obezbeđuje određena finansijska sredstva ili u nuždi da obezbedi egzistenciju kada je češći slučaj da se primoranost na rad odvija u okviru sivoekonomskih aktivnosti. Razmeđe između prilike i nužde jasno je uočljivo [...]. Dok se kod prvih beleži viši stepen obrazovanja i ostvarivanje penzije od koje je moguće „pristojno živeti u Srbiji, kod onih koji iz nužde rade primanja su očekivano niska zbog čega i iskazuju veći stepen nesigurnosti i egzistencijalne ugroženosti“ (Milosavljević 2022, 78).

U slučaju mojih sagovornika, pored zaposlenja zbog niske penzije u Dragomirovom slučaju (20.000 dinara), postoji i treći razlog za zaposlenje u penziji, a to je rad radi osećaja korisnosti. Slavoljub je u penziji dugi niz godina kao bivše vojno lice i ima zadovoljavajuću penziju, ali je od

početka penzije radno aktivan, jer drugačiji stil života ne ume da vodi. Pored posla, on je i fizički aktivan – svako jutro ide u dugačku šetnju i ne voli da sedi kod kuće.

(Ne)kupovina lekova

Po pitanju uticaja nivoa penzije na zdravlje tj. na nabavku lekova, niko od mojih sagovornika nema problem da svakog meseca nabavlja lekove za regulisanje dijabetesa – bilo da su to pilule ili insulin, jer ih u potpunosti ili uz vrlo malu participaciju pokriva (vojno) zdravstveno osiguranje. Ipak, iako lako dolaze do samih lekova za regulisanje nivoa šećera u krvi, isti slučaj nije i sa aparatima za merenje šećera. U vreme kada su Gorica i Slavoljub dobili svoje dijagnoze, bilo je vrlo teško nabaviti aparat za merenje šećera u Srbiji za bilo koga, a kamoli osobe sa tip 2 dijabetesom. Njihova cena se u poslednjih dvadeset godina spustila i sada nije nemoguće (u zavisnosti od prihoda) kupiti prvi aparat, te ga menjati za novi kada se stari pokvari. Ipak, kako aparati do pre nekoliko godina nisu bili dostupni osobama na terapiji oralnim lekovima, Gorica i Slavoljub su svoj prvi aparat dobili od mene.¹² Ono što su svi sagovornici naveli da im jeste finansijski problem, jesu lekovi za komplikacije od dijabetesa kao i dodaci ishrani bez kojih ne mogu normalno da funkcionišu. Ovu pojavu potvrdila je i Dragomirova žena farmaceutkinja. Naime, Dragomir od komplikacija ima retinopatiju¹³ (za koju ne dobija terapiju, ali ide na stalne preglede) i polineuropatiju¹⁴ za koju je lek relativno skup. I Ljiljana ima polineuropatiju i za nju koristi lek *Berlithion*, za koji kaže da je ranije koštao oko 3500 dinara, a sada:

»...je ovde u ovoj apoteci 1560 dinata, to Milena [ćerka] čuje gde ima i gde je jeftinije, pa uzme. Ali ja nisam u istoj situaciji kao drugi penzioneri, ja imam 56 hiljada, što je solidna penzija, ne žalim se na penziju nikad. Ali znam da ljudi imaju niske penzije.“

Pored leka za polineuroptiju, Ljiljana takođe plaća i magnezijum u spreju, koji koristi nekoliko puta dnevno, kako se ne bi ukočila. Gorica i

12 Osim prvih nekoliko godina dijabetesa, uvek sam imala barem jedan rezervni aparat kod sebe. Kada sam počela da se bavim aktivizmom, ponekad bih dobila besplatni aparat kao poklon zbog javnog nastupa, saradnje ili donacije udruženju.

13 Komplikacija dijabetesa na oku, koja ima više stadijuma, od kojih zavisi i lečenje. Više o tome: <https://www.stetoskop.info/bolesti-oka-oftalmologija/retinopatija-lecenje-i-posledice>.

14 Oštećenje živaca koji prolaze kroz telo izvan mozga i kičmene moždine. Više o tome: <https://eklinika.telegraf.rs/zdravlje/26427-svaka-deseta-osoba-starija-od-40-godina-obo-li-od-neuropatije-uzroci-i-tretman>.

Slavoljub imaju vojno osiguranje i dobijaju na recept i bez participacije i druge lekove:

„Vojno zdravstveno uvek sve pokriva, participacija je mala. Ja sam do svoje 65. plaćala participaciju, ali je to uvek bilo manje od 100 dinara ukupno. Ali zato skupi lekovi, mi dobijemo, ali moramo da idemo na konzilijum lekara, ne može samo da se lako prepiše.“ (Gorica)

Fizičko (i mentalno) zdravlje i dostupnost informacija u vezi sa zdravljem

Zdravlje je koncept koji se obično uzima zdravo za gotovo, ali ne postoji opšte dogovorena operativna definicija. Konceptu se pristupa iz objektivne i subjektivne perspektive, delimično u zavisnosti od discipline istraživača. Ipak, način na koji se bolesti mere same po sebi ne opisuju zdravlje na adekvatan način, te funkcionalna sposobnost i samo-ocenjivanje zdravlja postaju važniji sa starenjem (Deeg 2007). Zdravlje se deli na mentalno i fizičko. Fizičko i mentalno zdravlje nisu dva dijametralno suprotna faktora kvaliteta života, već su usko povezani, i ponekad stanje jednog zavisi od toka drugog. U okviru mentalnog zdravlja, pojava depresije je dva do tri puta veća kod osoba sa dijabetesom nego kod ostalog stanovništva (Bădescu *et al.* 2016). Kako Dragišić Labaš navodi:

„U Srbiji, prema nalazima (Miletić *et al.* 2009), 61,1% ispitanika sa hroničnim oboljenjima ima znake depresivnosti ili depresivni poremećaj, što je 12 puta više od prevalencije u opštoj populaciji. Nalazi se poklapaju sa trendom rasta stresom izazvanih mentalnih poremećaja u Srbiji i u svetu“ (Dragišić Labaš 2016, 132).

Uprkos vezi između dijabetesa i depresije, ako sami sagovornici nisu pokrenuli temu mentalnog zdravlja, ja ih na nju nisam navodila. Ljiljana je jedina govorila o svom mentalnom zdravlju i stavu koji je razvila zbog svih bolesti kroz koje je prošla i sa kojima živi:

“Ja sam vedrog duha, priroda mi je takva da se ja sama izborim, ne predajem se. Ja sam rano počela da bolujem, ali meni je i u bolnici dok sam ležala najvažnije bilo da izađem da vidim decu. I tada su mi rekli da nikada neću raditi. I vidi sada 40 godina kasnije. Ja sam se psihički sabrala i odlučila šta je važno i za šta mogu i za šta ne mogu da se nerviram. Ja sam u penziji tako da kad oću da ustanem ja ustanem, kad oću da legnem, ja legnem.”

Razvoj somatskih zdravstvenih problema često se razume kao „proces onesposobljenja“ (Verbrugge and Jette 1994). Faze ovog procesa kreću se od morbiditeta do invaliditeta. Morbiditet se odnosi na prevalenciju hroničnih stanja. Među najrasprostranjenijim hroničnim stanjima kod mojih sagovornika, pored tip 2 dijabetesa, su i polineuropatija (Dragomir, Ljiljana, Radoslav), pankreatitis (Dragomir i Ljiljana) i kardiovaskularne bolesti (Dragomir, Slavoljub i Radoslav). Invaliditet je nemogućnost obavljanja uobičajenih svakodnevnih aktivnosti. Složenije aktivnosti kao što su kupovina, pripremanje obroka i obavljanje kućnih poslova nazivaju se instrumentalnim aktivnostima svakodnevnog života (Deeg 2007). Dragomir i Ljiljana se nalaze u invalidskoj penziji, ali nemaju potpuni invaliditet. Štaviše, Dragomir nema problema da normalno funkcioniše i obavlja svakodnevne aktivnosti, kao i da šije, već mu jedino teže pada da hoda uz stepenice. Ljiljana ne može da izlazi iz stana jer je posle manje od 50 metara bole noge zbog čega mora da sedne, ali je to ne sprečava da se bavi manje zahtevnim kućnim poslovima. Sa njom živi jedna od njenih ćerki, tako da joj ona pomaže u svim aktivnostima koje Ljiljana ne može da postigne.

Fizička aktivnost, kao važan aspekt zdravstvenog dela kvaliteta života starijih ljudi i pokazatelj promena u kvalitetu života, pozitivno je ocenjena kod svih sagovornika osim Ljiljane. Aktivnost koju svi ostali sagovornici upražnjavaju jeste šetnja. Slavoljub svako jutro ide u dugačku šetnju, Radoslav svako jutro radi vežbe kolena sa kojim ima problem, a pored toga ima i rutinu – šeta po Vračaru, sedi sa prijateljima i pomaže ćerci sa njenim poslom, a do skoro joj je pomagao i sa šetnjom psa. Gorica najčešće ide u nabavke na pijacu i u prodavnice, koje su nekada udaljene i do par kilometara od stana.

Odnos sa lekarima i dostupnost medicinskih informacija

Odnos sa lekarima, bilo u domu zdravlja ili sa specijalistima na tercijarnom nivou, kao i dostupnost informacija o bolesti i terapiji, predstavlja važan deo indikatora kvaliteta života starijih ljudi u okviru zdravlja. U studiji o položaju i potrebama starijih domaćinstava Novog Beograda *Prigušena svetla grada* (2017), autorke Satarić i Perišić navode izjave Novobeograđana o tome kako smatraju da je moguće unaprediti državnu zdravstvenu službu. Prema njihovom istraživanju 31% ispitanika smatra da je potrebno obezbediti veći broj zdravstvenih radnika, 23%

njih smatra da je potrebno osmisliti efikasnije zakazivanje specijalističkih pregleda, 9% njih je za bolju organizaciju rada medicinskih ustanova/ manje čekanja, 6% za otvaranje stacionara za pacijente koji nisu ni za bolničko ni za kućno lečenje, 5% za više ljubaznosti i 4% za više posvećenosti pacijentima (Satarić i Perišić 2017, 50). Neki od iskaza mojih sagovornika poklapaju se sa ovim stavovima. Oni su pričali o odnosu sa lekarom, zadovoljstvu dobijenim informacijama, uslovima dobijanja zdravstvene nege, brojnosti medicinskog osoblja i o tome šta smatraju da bi moglo da bude bolje za starije u okviru zdravstvenog sistema.

Pored toga što tokom vanrednog stanja sagovornici nisu mogli redovno da idu na kontrole i uopšte dođu do endokrinologa, a ponekad i lekara opšte prakse, oni su u najvećoj meri zadovoljni odnosom koji imaju sa lekarom, ali smatraju da lekari imaju malo vremena za preglede i da nije uvek lako doći do termina. Odnos sa lekarom zavisi i od načina na koji lekar priča i ophodi se prema pacijentu, što u Slavoljubljevom slučaju utiče na to da li će uraditi neke analize ili ne:

„Na leto me je prvi put primila jedna mlada ženska, i baš je stručna i ne kritikuje. A ovaj pre samo kritikuje i ne može ništa da se kaže. A ona sluša i pita me sve kako sam i kako ide sa šećerom. Inače raniji doktor, trebalo je da idem da snimam štitnu žlezdu i ja nisam hteo i nisam išao kod njega godinu dana zato, jer znam da će me kritikovati, a ova mlada zna da nisam tokom korone bio dugo i nije me kritikovala. Kaže ‘dobro Vi to izgledate’, još mi dala i neku vrstu komplimenta. I dala mi je i ona uput da sad uradim tu analizu za štitnu i ja ću to da uradim sad.“ (Slavoljub)

„Ona prva profesorka sa bolničke jedinice, sa njom sam bila odlična. Posle su mi promenili doktoricu, ona je ovako sva fina ali nikada ništa drugo mi ne kaže dodatno. A imam izuzetno dobru doktoricu opšte prakse, ona mene sama obavesti kad je vreme za nešto, na primer podseti me da mogu u banju i sve ostalo. I sa njom o svemu pričam. Čak i ako ona nema vremena odmah, napiše na mom kartonu podsetnik i onda me zove da dođem po uput ili za recept. Nema takve žene. Možda mi je i to velika pomoć, to što se ja sa njom ispričam o svemu, ne samo o bolesti nego i o lepim stvarima.“ (Ljiljana)

„Kad mi doktorka zakaže da dođem, ja tad dođem. Ona uvek to na šest meseci unapred zakaže, ja nedelju dana pre toga dođem da vadim krv i posle na kontrolu, vrlo sam disciplinovan pacijent.“ (Radoslav)

„To se promenilo relativno skoro, u zadnje vreme. [misli na rad VMC na Novom Beogradu] Verovatno nemaju dovoljno ljudi, VMA nije

više dobar kao što je bio, nije dobar ni za mlade a kamoli za penzionere i njihove potrebe. I uopšte nisu više gadjlivi na pare.“ (Gorica)

Svi sagovornici informacije o svojoj bolesti prvenstveno traže i dobijaju od lekara (endokrinologa i lekara opšte prakse) i mahom su njima zadovoljni. Ako žele da saznaju nešto više, glavni način dolaska do informacija jeste preko televizije, ali i čitanjem novina. Radoslav, za razliku od ostalih sagovornika ima ćerku koja skoro 40 godina živi sa tip 1 dijabetesom, te za svoju dijagnozu nije ni morao da prođe bilo kakvu edukaciju. Osim Dragomira, koga je, kako kaže, žena naterala, sagovornici nisu imali potrebu da odu u savetovalište za dijabetes pri domu zdravlja i nauče više o svojoj bolesti. Oni se takođe ređe upuštaju u informisanje o dijabetesu na internetu:

„Pa preko televizije, to se gleda, to je najlakše.“ (Slavoljub)

„Ima na Hepiju neka emisija traje celo prepodne, ima doktor i neko ko je šećeraš i pričaju.“ (Gorica)

„Treba se pridržavati saveta lekara i njihovog mišljenja i to je za pacijenta dovoljno i od znanja i od informacija.“ (Dragomir)

„Meni je to 40 godina u kući, imam uvek ćerku da pitam ili ona sama da mi kaže na primer nemoj tu voćku, uzmi ovu, jer ima manje ugljenih hidrata. Imam konsultanta i bez doktora. Pročitam i u novinama ponekad članke, i oko *Plavog kruga*,¹⁵ ali nikada mi nije palo na pamet da na internetu tražim ne za dijabetes nego bilo šta, ne lečim se preko interneta nego kod doktora, smatram da je to ispravno.“ (Radoslav)

„TV neću da gledam, da se nerviram jer tu svako svoju priču priča. Ja samo sa svojom doktoricom pričam o svemu što me interesuje. Ona toliko dobro poznaje medicinu i žena je koja oće da pomogne.“ (Ljiljana)

Povećanje kvaliteta života starih

Poslednje pitanje koje sam uputila sagovornicima bilo je vezano za to da li smatraju da bi država u okviru sfere zdravlja mogla da napravi promenu, koja bi pozitivno uticala na povećanje kvaliteta života ljudi sa dijabetesom, naročito u starosti. Većina sagovornika smatra da bi bilo važno da se učešće za lekove smanji, naročito za one koji su vezani za komplikacije od dijabetesa. Troje sagovornika koji su komšije i vojni

¹⁵ *Plavi krug* je udruženje za borbu protiv dijabetesa grada Beograda čija je predsednica Radoslavjeva ćerka. Više o udruženju: <https://plavikrug.org/>

osiguranici,¹⁶ smatraju da je zdravstveni sistem, naročito za stare, u socijalističkoj državi bolje funkcionisao, ali da su svesni da vojni osiguranici imaju mnogo manje izdatke za lekove od civilnih penzionera.

„Lekari su imali više vremena tokom socijalističkog perioda, a bila je i ta socijalna pravda zadovoljena. A može više da se uradi sada, treba da usaglase rad privatnih i državnih lekara. Da imaju zajednički jezik, a ovi da ne naplaćaju svakakve stvari. Tokom korone privatnici kao da su nestali. Ovi državni su umirali i bili na prvoj liniji. A to sve treba da bude jedna država, ovako je to razdvojeno, sebično je.“ (Slavoljub)

„Ja slušajući ćerku tamo kad sam kod nje u stanu, o tome koliko se ona rve sa tim fondovima, i koliko se nervira, a ja svake nedelje šaljem po dva tri paketića insulina i drugih stvari¹⁷ u unutrašnjost, sigurno je teže ljudima van Beograda. Smatram da verovatno koliko god da je dobro, uvek može da bude bolje. Ja sam prethodnih godina kupovao dosta toga, što sada ne kupujem. I meni i ćerki. To je otišlo unapred.“ (Radoslav)

Zaključna razmatranja

U ovom radu sam se bavila kvalitetom života starih ljudi koji imaju dijabetes tip 2 u Beogradu. Za razumevanje kvaliteta njihovih života, u intervjuima sa sagovornicima sam koristila objektivne indikatore kvaliteta života (stambeno pitanje, posao i penziju – koje sam povezala sa količinom novca koja se na mesečnom nivou daje za lekove) kao i subjektivne (mentalno zdravlje – po dijagnozi, fizičko zdravlje – kvalitet života sa dijabetesom i komorbiditetima, nivo fizičke aktivnosti, odnos sa lekarom, dobijanje informacija). Sagovornike sam takođe zamolila da mi kažu da li smatraju da bi nešto u njihovim životima moglo da se unapredi, kako bi život sa dijabetesom bio bolji, a što je u rukama zdravstvenog sistema.

Po pitanju objektivnih indikatora kvaliteta života, svi sagovornici imaju rešeno i zadovoljavajuće stambeno pitanje. Oni najčešće žive sami ili sa nekim članom porodice zbog pomoći oko svakodnevnih aktivnosti, te svoju penziju (i platu u par slučajeva) ne troše na iznajmljivanje stambenog prostora, što stambeno pitanje čini indikatorom koji povećava kvalitet njihovih života. Da su razgovori vođeni sa ljudima koji nemaju

¹⁶ Ljiljana nije vojni osiguranik, samo je njen muž bio.

¹⁷ Preko udruženja iz fusnote 10, vrši se alokacija medicinskih pomagala za dijabetes od ljudi koji imaju više ili koji su promenili terapiju a ostao im je višak stare, ka ljudima koji iz raznih razloga nemaju dovoljno terapije.

rešeno stambeno pitanje na ovaj način, zasigurno bi celokupna procena kvaliteta života bila drugačija.

Deo sagovornika je zaposlen iz dva razloga: zbog niske (invalidske) penzije i zbog aktivnog načina života/potrebe da budu „korisni“. U vezi sa penzijom i izdacima, sagovornici mesečne izdatke za terapiju dijabetesa ne vide kao nezadovoljavajuće. Ipak, iako je puna ili skoro puna cena terapije za dijabetes pokrivena zdravstvenim osiguranjem, to nije slučaj sa lekovima za komplikacije, koje imaju gotovo svi sagovornici. Lekovi za komplikacije su skupi i često imaju visoku doplatu ili ih nema na „A listi“ lekova Republičkog Fonda (te se plaćaju po punoj ceni). Konsekventno, sagovornici se snalaze i traže apoteke sa nižim cenama lekova i popustima. Ipak, hipoteza o tome da cena lekova za dijabetes i propratnih medikamenata ima veliki uticaj na kvalitet života, jer u velikoj meri utiče na smanjenje kućnog budžeta, nije primenjiva na sagovornike koji su vojni osiguranici, jer se oni nalaze u mnogo boljem položaju po pitanju plaćanja lekova i doplate (kao i visine penzije), nego civilni osiguranici.

Sagovornici dijagnozu dijabetesa ne shvataju kao biografski poremećaj, većinski zato što im to nije prva dijagnoza, ili zato što nije krućijalna. Pored toga, dijabetes tip 2 je kao bolest vrlo raširena i spada u očekivan tok života u starosti. Indikativno bi to trebalo da znači da im život sa dijabetesom ne stvara psihološke probleme, ali to ne može da se tvrdi u ovom radu, te predstavlja ograničenje ovog rada. Ograničenje rada istovremeno je i njegova relevantnost koja otvara vrata za buduće istraživanje, koje bi fokus trebalo da stavi upravo na mentalno zdravlje starih osoba, koje je često i dalje tabu tema zbog društvenog shvatanja sloja penzionera kao tereta društva. Uprkos korelaciji između dijabetesa i depresije u istraživanjima, ako sami sagovornici nisu pokrenuli temu mentalnog zdravlja, ja ih na nju nisam navodila, iz straha da će to pitanje uticati negativno na dalji tok razgovora. Takođe u vezi sa dijagnozom, može se zaključiti da je većina sagovornika dijabetes otkrila kada je imala izrazitu telesnu reakciju na visok šećer (u vidu povraćanja i mućnine), što pokazuje da je tip 2 dijabetes teško otkriti u početnoj fazi, pre nego što dovede osobu do prve komplikacije, koja narušava kvalitet života. S tim u vezi, kako se dijabetes tip 2 ne bi otkrivao u poodmakloj fazi, potreban je veći fokus zdravstvenih ustanova na preventivne preglede barem jednom godišnje. Zbog kasnog otkrivanja, gotovo svi sagovornici imaju polineuropatiju, koja kod nekih utiče na fizičku aktivnost, tj. onemogućava je, utičući negativno na kvalitet života.

Literatura

Bjegovic-Mikanovic, Vesna, Milena Vasic, Dejana Vukovic, Janko Jankovic, Aleksandra Jovic-Vranes, Milena Santric-Milicevic, Zorica Terzic-Supic and Cristina Hernández-Quevedo. 2019. *Serbia: Health system review. Health Systems in Transition*. Marmorvej: WHO.

Botnariu, Eosefina Gina, Alina Popa, Irina Elena Nechifor and Ileana Antohe. 2017. The main barriers to insulin treatment in elderly diabetic patients: the role of therapeutic education. *Revista de Cercetare și Intervenție Socială* 56: 70-78.

Bowling, Ann. 2004. "A Taxonomy and Overview of Quality of Life". In *Models of Quality of Life: A Taxonomy and Systematic Review of the Literature*, eds. J. Brown, A. Bowling, and T. Flynn. Sheffield: University of Sheffield, FORUM Project.

Bowling, Ann. 2007. "What older people say". In *Quality of life in old age. International and Multi-Disciplinary Perspectives*, eds. Heidrun Mollenkopf and Alan Walker, 15-33. Dordrecht: Springer.

Bury, Michael. 1982. Chronic illness as biographical disruption. *Sociology of Health and Illness* 4 (2): 167-182. doi:10.1111/1467-9566.ep11339939

Carruth, Lauren, Sarah Chard, Heather A. Howard, Lenore Mander-son, Emily Mendenhall, Emily Vasquez and Emily Yates-Doerr. 2019. Disaggregating diabetes: New subtypes, causes, and care. *Medicine Anthropology Theory* 6 (4): 119-126. doi:10.17157/mat.6.4.730

Crews, Douglas E. 1993. Biological anthropology and human aging: Some Current Directions in Aging Research. *Annual Review of Anthropology* 22: 395-423.

Deeg, Dorly J. H. 2007. "Health and quality of life". In *Quality of life in old age. International and Multi-Disciplinary Perspectives*, eds. Heidrun Mollenkopf and Alan Walker, 195-215. Dordrecht: Springer.

Dragišić Labaš, Slađana M. 2016. *Aktivno starenje u Beogradu*. Beograd: Sociološko udruženje Srbije i Crne Gore, Institut za sociološka istraživanja, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet.

Dragišić Labaš, Slađana M. 2022. „Izazovi aktivnog starenja i mentalno zdravlje u vreme pandemije kovida 19 u Srbiji“. U *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije kovida 19*, ur. Slađana Dragišić Labaš, 117-134. Beograd: JP Službeni glasnik.

Hennessy, Catherine Hagan. 2004. "Chronic Diseases of Aging". In *The Encyclopedia of Medical Anthropology*, eds. Carol R. Ember and Melvin Ember. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

International Diabetes Federation. 2021. *IDF Diabetes Atlas*, 10th edn. Brussels: International Diabetes Federation.

Janković, Slobodan M. i Nemanja Petrović. 2022. Smanjenje direktnih i indirektnih troškova lečenja pacijenata sa dijabetesom tip 2 usled dobre kontrole glikemije i smanjenja učestalosti komplikacija. *Galenika Medical Journal* 1 (4): 6-12. doi.org/10.5937/Galmed2204008J

Lieberman, Leslie Sue. 2004. "Diabetes Mellitus and Medical Anthropology". In *Encyclopedia of Medical Anthropology*, eds. Carol R. Ember and Melvin Ember, 335-353. Boston: Springer.

Ljubičić, Milana. 2022. „Svakodnevica starijih i zvanični diskurs o koroni: između društvene brige i ejdzizma“. U *Društveni aspekti starenja u vreme pandemije kovida 19*, ur. Slađana Dragišić Labaš, 67-84. Beograd: JP Službeni glasnik.

Milosavljević, Ljubica. 2011. Uspeh u starosti: izuzetak od pravila. *Etnološko-antropološke sveske* 17 (6): 9-26.

Milosavljević, Ljubica. 2012. „Stvaranje društvenog sloja penzionera – prilozi o kulturnom nasleđu jedne zemlje u penziji“. U *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, ur. Ivan Kovačević, 83-108. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.

Milosavljević, Ljubica. 2022. Poslovni život radno aktivnih starijih pripadnika društva u vreme vanrednog stanja: antropološka analiza. *Antropologija* 22 (2): 75-94.

Mol, Annemarie. 2008. *The Logic of Care: Health and the Problem of Patient Choice*. London: Routledge.

Mollenkopf, Heidrun and Alan Walker. 2007. "International and Multi-Disciplinary Perspectives on Quality of Life in Old Age: Conceptual Issues". In *Quality of life in old age. International and Multi-Disciplinary Perspectives*, eds. Heidrun Mollenkopf and Alan Walker, 3-15. Dordrecht: Springer.

Moraes Lins de Barros, Myriam, Clarice Ehlers Peixoto and Andrea Moraes Alves. 2016. Dossier Ageing and anthropology. *Vibrant* 13 (1): 52-55.

Naemiratch, Bhensri and Lenore Manderson. 2006. Control and

adherence: Living with diabetes in Bangkok, Thailand. *Social Science & Medicine* 63 (5): 1147-1157.

Rakočević, Ivana, Miljuš, Dragan i Zorica Božić. 2022. *Incidencija i mortalitet od dijabetesa u Srbiji*. Izveštaj br. 17. Beograd: Institut za javno zdravlje Srbije „Dr Milan Jovanović Batut“.

Republička stručna komisija za izradu i implementaciju vodiča dobre kliničke prakse. 2012. *Nacionalni vodič dobre kliničke prakse za dijagnostikovanje i lečenje diabetes mellitus-a*. Beograd: Agencija za akreditaciju zdravstvenih ustanova Srbije.

Satarić, Nadežda i Nataša Perišić. 2017. *Prigušena svetla grada. studija o položaju i potrebama staračkih domaćinstava Novog Beograda*. Beograd: Udruženje građana „Snaga prijateljstva“ – Amity.

Sokolovsky, Jay. 2004. “Aging”. In *The Encyclopedia of Medical Anthropology*, eds. Carol R. Ember and Melvin Ember, 217-223. New York: Kluwer Academic/Plenum Publishers.

Verbrugge, Lois M. and Alan M. Jette. 1994. The disablement process. *Social Science & Medicine* 38 (1): 1-14.

Jelisaveta Fotić

Elderly in Belgrade: Anthropological analysis of the quality of life with type 2 diabetes

In this paper, I analyse the quality of life (QoL) of elderly with type 2 diabetes in Belgrade, using objective and subjective indicators. I chose this topic for two reasons. Firstly, diabetes, especially type 2, is a so-called 21st century epidemic, which affects the QoL of people in general. Secondly, it especially affects the QoL of elderly with diabetes, who are in the majority of those diagnosed and often develop complications, which has not been sufficiently researched from a non-medical perspective. With this paper, which focuses on the everyday of elderly life with diabetes, I wish to change that. As subjective indicators I analyse the mental toll of diagnosis on the interviewees and their physical health (patient-doctor relationship, access to information and opinions on the better QoL which the state/healthcare system could provide). Objective indicators in this paper are: housing, employment before retirement, possible employment in the present, as well as the pension level. I place all these objective indicators against the price of medicine and equipment needed on the monthly basis. I conducted semi-structured interviews with five elderly people with diabetes in Belgrade during August 2023, with additional information provided by four family members. The limitation of this paper is at the same its relevance for future research, which should focus on the mental health of the elderly, which is often a taboo topic due to the social understanding of the elderly as a burden to society.

Keywords: quality of life, elderly, old age, diabetes type 2, health, anthropology of ageing

Andelka Živojinović

studentkinja master studija na Odeljenju
za međunarodne studije

Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu
andjelka97@gmail.com

Audi alteram partem: kontekstualizacija dogovorenih brakova u savremenoj Srbiji

Apstrakt:

Ishodište razumevanja transnacionalnih brakova između Albanke i Srba proizilazi iz uvreženih medijskih narativa i stereotipa koji ove brakove pretežno predstavljaju u senzacionalističkom, socijalno-demografskom ili patriotsko-paternalističkom diskursu.¹ Na osnovu literature i kroz istraživanje praksi sklapanja brakova u radu ću nastojati da demistifikujem specifičnosti dogovorenog braka, te da odem korak dalje od pomenutih medijskih narativa. Premda u okvirima domaće nauke ne postoji nijedna studija koja se bavi ovom temom, prepoznavanje široko rasprostranjenog fenomena u pojedinim delovima Srbije i uvođenje ove teme u antropološki diskurs može postaviti temelj za brojna naučna preispitivanja. Stoga, glavni ciljevi rada jesu: a) konceptualizacija pojmova *dogovoreni brak* i *posrednička industrija* i b) kontekstualizacija političkih i socio-kulturnih faktora u okvirima kojih dolazi do stupanja u dogovoreni brak. Pored literature rad je potkrepljen iskazima i narativima koji su prikupljeni tokom terenskih istraživanja u Beogradu, te opštinama Sjenica i Ivanjica, u periodu od marta do avgusta 2022. godine.

Ključne reči:

dogovoreni brakovi, transnacionalni brakovi, posrednička industrija, antropologija braka, Srbija, Albanija

¹ Rad predstavlja revidiranu i prilagođenu verziju diplomskog rada pod naslovom *Dogovoreni brakovi u savremenoj Srbiji: između industrije bračnog posredovanja i življenih iskustava*. Diplomski rad je odbranjen na Odeljenju za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu školske 2021/2022. godine, pod mentorstvom profesorke dr Ildiko Erdei. Želim da izrazim veliku zahvalnost svim ljudima koji su mi pomogli da se povežem sa porodicama na terenu, te da se prevezem od jednog sela do drugog, kao i svima onima koji su me ugostili u svojim domovima.

Uvod

Geografski gledano, Raška oblast, Sandžak, zona planine Javor, pogranična sela u blizini granice s Crnom Gorom, opština Nova Varoš i Ivanjica jesu područja sa najvećom koncentracijom albansko-srpskih brakova, premda sada postoje i u celoj Srbiji (Hisa 2015, 244). U ovom kontekstu albansko-srpski brakovi se posmatraju kao *dogovoreni* brakovi. Dogovoreni brak podrazumeva postojanje *treće strane* koja učestvuje u posredovanju, upoznavanju ili odabiru budućih supružnika. U tom kontekstu *trećom stranom* se mogu smatrati posrednici, posredničke agencije i organizacije, kao i svi akteri koji, zajedno sa budućim supružnicima, učestvuju u donošenju odluke o izboru bračnih partnera. Potrebno je istaknuti da prisustvo *treće strane* nije nova pojava na ovom kulturno-geografskom području. Nikola Pantelić u radu *Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima u severoistočnoj i delu centralne Srbije* beleži da su se prvi kontakti između porodica za izbor mladenaca uspostavljali preko posrednika – provodadžije (Pantelić 1981, 202). Treba imati u vidu da izvora o provodadžijama i provodadžiluku ima mnogo manje nego o samim svadbenim ritualima.² Pantelić piše o *malom i velikom prošenju* devojke u selima u Šumadiji i zapadnoj Srbiji. „U malo prošenje išli su samo mladoženjin otac, ujak i jedan komšija ili rođak. Oni su prosili devojku od njenog oca, a posle povoljnog odgovora dogovarali su se o dolasku u veliko prošenje“, a nakon zaključenja konačnog dogovora „seoskoj zajednici se objavljuje skoro sklapanje prijateljstva između dve porodice i braka između njihove dece“ (Pantelić 1981, 202). Ono što brakove između Albanci i Srba u savremenoj Srbiji čini posebno zanimljivom temom za istraživanje jeste saznanje³ da porodice imaju veliku ulogu u izboru bračnih partnera. Naime, do bračnog partnera se dolazi putem konsultacija u koje su uključeni i roditelji, u slučaju devojaka i njihova braća, očevi, stričevi, babe i ostali članovi porodice.

2 Svadbeni rituali jesu jedna od najpopularnijih tema u kontekstu ritualnih praksi među balkanskim društvima, no, provodadžisanje je nedovoljno tretirano u odnosu na druge aspekte svadbenih ceremonijala.

3 Do ovog saznanja sam došla kroz razgovor sa dr Marijom Mandić sa Balkanološkog instituta SANU koja je obavila terensko istraživanje u Raškoj oblasti 2013. godine. Naime, jedini rad iz oblasti antropologije koji se bavi ovom temom, na primeru balkanskih društava, jeste *Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma* (Hisa 2015) koji potpisuje antropološkinja Armanda Hysa (Armanda Hysa) s Instituta za kulturnu antropologiju u Tirani. Rad je zasnovan na terenskom istraživanju koje je sprovedeno u nekoliko sela u Srbiji, a u pomenutom istraživanju je učestvovala i dr Marija Mandić. Ovom prilikom, želim da izrazim zahvalnost Mariji Mandić za inspirativan razgovor, korisne sugestije, posvećenost i motivaciju.

U medijskom diskursu se sklapanje albansko-srpskih brakova preko posrednika i posredničkih agencija može pratiti od 2008. godine.⁴ Agencije za bračno posredovanje⁵ u Srbiji postoje od 1982. godine, a tokom godina su doživljavale svojevrsne transformacije. Ovakav način upoznavanja u Srbiji doživljava transformaciju kada, od strane samostalnih bračnih posrednika, posredničkih agencija i organizacija, internet agencija, stranica i grupa, koje ću za potrebe pisanja rada nazvati *posredničkom industrijom*, biva prepoznat kao finansijski primamljiv. Prethodno pomenuta transformacija se može pozicionirati u 2006. godinu kada je sklopljen prvi brak⁶ preko samostalnog preduzetnika u Raškoj oblasti.

Distinkcija između autonomnog i dogovorenog braka

Budući da dogovoreni brak nije model braka koji preovladava u Srbiji, moguće je napraviti distinkciju između *dogovorenog* braka i *autonomnog* braka. Međutim, treba uzeti u obzir da su granice ove podele porozne, no, postavljanje ovakvog referentnog okvira može pomoći pri lakšem razumevanju kulturnih predstava i promišljanju o bračnim zajednicama u savremenoj Srbiji.

Autonomni brak počiva na individualnom izboru budućih supružnika i u savremenim modernim društvima predstavlja socio-kulturni idealtip u koji su ugrađene predstave o slobodi izbora i romantičnoj ljubavi. Do glorifikacije romantične ljubavi dolazi u XX veku posredstvom reklama, knjiga, filmova, muzičkih žanrova u okviru popularne kulture (Škokić 2004, 148). Lindholm (Charles Lindholm) beleži da se na Zapadu „romantična ljubav poima kao slepa ljubav, a da život bez ljubavi nije vredan življenja, te da brak treba da se zasniva na ljubavi, a sve ostalo je bezvredno i lažno“ (Lindholm 2006, 5). Prema njegovim rečima „romantična ljubav se ne može kupiti i prodati, tajanstvena je, iskrena i duboka, spontana i neodoljiva“ (Lindholm 2006, 5). „Romantična ljubav, u odnosu na kulturnu tradiciju kojoj pripada, može biti shvaćena kao želja, inspiracija ili strast“ (Škokić 2004, 147).

4 Dostupno na: <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/reportaze/aktuelno.293.html:215722-Ceo-Pester-zeli-svadbe>

5 Dostupno na: <http://fortuna.org.rs/>

6 Na terenskom istraživanju imala sam priliku da razgovaram sa bračnim parom koji je prvi sklopio brak na ovaj način. Osam od devet bračnih parova sa kojima sam razgovarala su se upoznali preko samostalnih bračnih posrednika ili organizacija, dok se preko onlajn posrednika upoznao jedan par.

Dogovoreni brakovi ne predstavljaju samo upoznavanje dve osobe, već „identifikovanje adekvatne osobe sa kojom se pojedinac treba venčati“ (Applbaum 1995 prema Yamaura 2015, 1043). Ovakvi brakovi preovlađuju u kulturama u kojima žive višečlane porodice; u kulturama u kojima roditelji žive sa svojom venčanom i nevenčanom decom; u kulturama gde je niži životni standard, a visoka stopa nataliteta i gde je nizak stepen razvoda (Lee and Stone 1980; Triandis, McCusker and Hui 1990). Praksa dogovorenog braka je najzastupljenija u južnoj Aziji, gde porodica ima dominantnu ulogu u dogovaranju brakova; i Indija, takođe, ima dugu tradiciju dogovorenog braka koja se praktikuje i danas (Jaiswal 2014, 2). Na Tajvanu se dogovoreni brak odnosi na izbor bračnog partnera od strane roditelja uz saglasnost para i prisustvo posrednika. Dakle, posrednik upoznaje potencijalne bračne partnere i njihove porodice, a roditelji i partneri zajedno donose odluku. U ovom kontekstu dogovoreni brakovi se poimaju kao tradicionalni, ali ne nužno sa negativnom konotacijom, budući da na Tajvanu nije neuobičajeno da se obavi venčanje, a da se posle *rađa* ljubav (Melody Chia-Wen 2005, 295). Dakle, dogovoreni brak se formira kroz stare socijalne mehanizme i kulturne prakse koje su poznate u tradicijskim društvima širom sveta, pa tako i u Srbiji i Albaniji.

U slučaju ovog istraživanja, treba istaknuti da je ovde reč o brakovima između Srba i Albanci, što u istorijskom i političkom kontekstu ima posebnu ulogu u potencijalnoj transgresiji društvenih predstava i normi o pripadnicima ovih etničkih grupa, kako u Srbiji i Albaniji, tako i šire na Balkanu. Aleksandar Pavlović beleži da „prošlost Srba i Albanaca, kao i prošlost bilo koja druga dva bliska naroda, obiluje antagonizmima, primerima pojedinačnog i kolektivnog nasilja, međusobnom saradnjom i prijateljstvima, te državnim projektima, privremeno uspelim i neuspelim“ (Pavlović 2015, 15-16). Tokom složenih istorijskih procesa, društvena klima je oblikovala preovlađujuće stereotipne slike o Albancima u javnoj sferi. Stoga je javna sfera prožeta brojnim narativima o istoriji srpsko-albanskih konflikata, istorijskim nepravdama i osujećenošću Srba u vezi sa (kosovskim) Albancima. Usled pravno-političkih sukoba oko autonomnosti Kosova, istorijske tenzije su kulminirale u aktuelne i rastuće političke tenzije. Sve prethodno navedeno činilo je društvenu pozadinu mog istraživanja. S druge strane, iako se priče o brakovima Srba i Albanci mogu činiti kao „egzotični primeri“ ili „prežici prošlosti“, reč je o živućim savremenim društvenim praksama u koje su upleteni napredujući procesi komoditizacije i identitetske politike.

Začetak posredničke industrije

Na terenskom istraživanju sam saznala da je nastanak posredničke industrije u Srbiji iniciran prvim upoznavanjem bračnih partnera 2006. godine preko posrednika koji se do tada nije bavio posredovanjem, ali mu je zbog poznavanja oba jezika predloženo da novac zaradi tako što će upoznavati ljude. Drugi narativ se odnosi na posrednicu V. koja se bavila preprodajom goriva i znala je oba jezika. Na molbu prijatelja da ga upozna sa ženom iz Albanije ona je pristala i otpočela je bavljenje bračnim posredovanjem kao primarnim zanimanjem. Nedugo potom, 2008. godine, Humanitarna organizacija Stara Raška⁷ počinje da se bavi posredovanjem. Od 2009. godine, kada je veliki broj korisnika napravio naloge na društvenoj mreži Fejsbuk (Facebook),⁸ dolazi do pojave velikog broja stranica i agencija koje nude usluge posredovanja. Postoje posredničke agencije koje se oglašavaju kako na društvenoj mreži Fejsbuk,⁹ tako i putem internet sajtova.¹⁰ Prilikom pregleda jedne takve stranice na Fejsbuku prvo što se može uočiti jesu fotografije mladenaca koji su stupili u brak pomoću posredničke agencije. U tom smislu može se zaključiti da agencija želi da izgradi *odnos poverenja* prema novim posetiocima ovih stranica koji su u potrazi za bračnim partnerkama i partnerima. Na stranicama posredničkih agencija nalaze se izvesni „katalozi“ u kojima su predstavljene žene/devojke, njihove fotografije, imena, godine, mesto u kom žive i kakvog muškarca žele da upoznaju. Naime, navodi se da *ako je muškarac zainteresovan za određenu ženu sa fotografije sve što je potrebno jeste da se javi u inboks, odnosno da pošalje privatnu poruku agenciji, te potom sledi dalji dogovor.*

Jadranka Đorđević internet posmatra kao posrednika u ostvarivanju veza, nezavisno od postojanosti i kvaliteta ostvarenih odnosa. Prema

7 Imala sam priliku da razgovaram sa predsednikom Upravnog odbora ove organizacije, 17. marta 2022. godine u Beogradu, u prostorijama organizacije. Naime, na internetu sam pročitala da je organizacija učestvovala u posredovanju, te da je zahvaljujući njima sklopljeno preko 300 brakova u Raškoj oblasti. Ova organizacija je jedina pristala da učestvuje u istraživanju te su me oni spojili sa prvom porodicom na terenskom istraživanju. Kontakt koji sam ostvarila sa Humanitarnom organizacijom Stara Raška je bila moja *ulazna karta* za terensko istraživanje. Stoga, želim da izrazim veliku zahvalnost članovima organizacije koji su bili voljni da učestvuju u razgovoru, kao i predstavniku organizacije koji me je dočekaao u Sjenici i organizovao upoznavanje sa prvom porodicom.

8 Dostupno na: https://www.rtv.rs/sr_lat/zivot/nauka-i-tehnologija/u-srbiji-preko-milion-fejsbuk-naloga_144626.html

9 Dostupno na: <https://sr-rs.facebook.com/pages/category/Professional-Service/Dionis-agencija-za-bracno-posredovanje-1270931539598945/>

10 Dostupno na: <http://fortuna.org.rs/>

njenom stanovištu, internet jeste svojevrsna onlajn agencija, čije se usluge obavljaju u okviru granica sajber-prostora (Đorđević 2006, 273). Na Fejsbuk stranicama se nigde eksplicitno ne govori o sumi novca koju je potrebno izdvojiti da bi se ostvarila bračna veza. Postoje samo nagađanja u komentarima, te se mogu pronaći i u člancima¹¹ onlajn portala, a opseg pretpostavljene sume kreće se od hiljadu do osam hiljada evra. Kada govorimo o agencijama koje se oglašavaju na internet sajtovima može se uočiti da nisu na tom nivou eksplicitne kao stranice na Fejsbuku. Na ovim stranicama ne postoje fotografije i oglasi, a takođe je potrebno napraviti nalog, odnosno registrovati se. Neke od agencija jasno navode koliko košta članarina,¹² te se tako članarina kreće od osam hiljada dinara do dvesta evra za članove koji žive u inostranstvu.

Posredničke agencije, odnosno posrednici koje sam mapirala jesu: *Provodadžija Skadar*,¹³ Agencija za bračna posredovanja *Nova perspektiva*,¹⁴ *Dionis* – agencija za bračno posredovanje,¹⁵ *Mond Club*,¹⁶ Humanitarna organizacija *Stara Raška*¹⁷ i Agencija za bračno posredovanje – *Oženi se*.¹⁸ Od svih agencija jedino je agencija *Mond Club* registrovana u Agenciji za privredne registre¹⁹ kao društvo sa ograničenom odgovornošću čija je šifra delatnosti *ostale zabavne i rekreativne delatnosti*, te Humanitarna organizacija *Stara Raška* u čijem se statutu,²⁰ u članu 11., kao jedan od zadataka organizacije navodi *očuvanje vrednosti porodice, podrška sklapanju brakova i rađanju dece*.

Hisza beleži da posrednici koji rade na povezivanju ovih brakova često „preuveličavaju, čak i lažu o ekonomskom stanju muških kandidata iz Srbije“ (Hisza 2015, 252). Naime, posredničke agencije koriste to što u

11 Dostupno na: <https://www.info-ks.net/vijesti/regija/70308/kako-je-dhurata-mali-postala-dunja-tasic>

12 Dostupno na: <http://fortuna.org.rs/clanarina/>

13 Dostupno na: <https://sr-rs.facebook.com/pages/category/Local-Business/Provodadzija-Skadar-1699018730333358/>

14 Dostupno na: <https://www.facebook.com/Agencija-za-bra%C4%8Dna-posredovanja-Nova-Perspektiva-1697965430467830/>

15 Dostupno na: <https://www.facebook.com/Dionis-agencija-za-bracno-posredovanje-1270931539598945>

16 Dostupno na: <https://mondclub.rs/>

17 Dostupno na: <https://www.telegraf.rs/vesti/967810-vredne-tradicionalne-i-cestite-albanke-su-dobre-srpske-snaje-foto-video>

18 Dostupno na: <https://www.facebook.com/agencijaspajalica/>

19 Dostupno na: <https://pretraga2.apr.gov.rs/EnterpriseWebSearchWeb/Details/Details?beid=6146478&rnd=2DD32E4D9E4294832ED26570A1F60FB78923CA31>

20 Dostupno na: <http://www.stararaska.org/content/%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%82-%D1%85%D0%BE-%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%80%D0%B0-%D1%80%D0%B0%D1%88%D0%BA%D0%B0>

porodicama ovih devojaka niko ne zna srpski i što potencijalne mladoženje ne znaju albanski jezik. Jedna od Hisinih sagovornica je rekla da je njenog oca, iako je video ekstremno teške uslove života, posrednica slagala rekavši mu da budući mladoženja nije investirao jer je čeka da se oženi, ali da je celokupno bogatstvo pohranio u banku (Hisa 2015, 254). Na terenskom istraživanju sam saznala da su tri muškarca dala novac posredniku: dva muškarca su platila tri hiljade evra, a treći muškarac je platio četiri hiljade evra za uslugu upoznavanja.

Komodifikacija ljubavi: izgradnja posredničke industrije

Za eksplicaciju pojave i prisustva posredničke industrije smatram neophodnim upotrebiti koncept *komodifikacije ljubavi*. U članku *Commodifying love: value conflict in online dating* (Minina, Masè and Smith 2020, 8) autorke skreću pažnju na činjenicu da je onlajn upoznavanje podstaklo transformaciju ljubavi u ekonomsku transakciju. Rifkin (Jeremy Rifkin) beleži da se „kapitalističko putovanje, koje je započelo komodifikovanjem prostora i materijalnog, završava komodifikacijom ljudskog vremena i trajanja“ (Rifkin 2005, 18). Nadalje Rifkin zaključuje da „prodavanje kulture, u obliku sve većeg broja ljudskih aktivnosti za koje se plaća, ubrzano vodi u svet u kojem novčani međuljudski odnosi postaju supstitucija za tradicionalne društvene odnose“ (Rifkin 2005, 18). Neoliberalizam predstavlja proširenje tržišne dominacije na sve sfere društvenog života koje podstiče i sprovodi država. „U ekonomskoj politici to označava deregulaciju i privatizaciju. U kulturi to označava nesputani marketing i komodifikaciju svakodnevnog života uključujući i intimnu sferu“ (Scialabba 2017 prema Kuzmančev-Stanojević 2021, 106). Savremeni modeli komodifikacije ljubavi u bitnoj meri su određeni aktuelnim fenomenima koji su povezani kako sa medijsko-novotehnološkim, tako i sa trendovima globalizacije. „Proliferacija novih medijsko-distributivnih kanala i sadržaja, te proizvoda i usluga u eri novih medija i medijskih tehnologija, odigrala je važnu ulogu u razvoju industrije odnosa“ (Hromadžić i Damčević 2015, 33). Čun (Christine S.Y. Chun) piše da svedočimo svojevrsnoj postmodernističko-novomedijskoj modifikaciji nekih starijih običaja kao što su dogovoreni brakovi. Takve trendove je moguće prepoznati u fenomenima poput onlajn posredničkih stranica. Naime, radi se o sve većem broju internet stranica koje nude mogućnost selekcije potencijalne supruge – najčešće iz zemalja koje karakterišu mnogo teže i lošije ekonomske i socijalne situacije – za

muškarce iz zapadnih zemalja, najčešće iz SAD-a. „postojanje posredničkih stranica se oslanja na stereotipe i transnacionalnu ekonomsku nejednakost s ciljem ostvarivanja i održavanja profitabilnog tržišta“ (Chun 1996, 1156). Korisna je distinkcija koju između bračnog posrednika (eng. *matrimonial broker*) i bračne agencije (eng. *matrimonial agency*) u Indiji pravi sociološkinja Parul Bandari (Parul Bhandari). Nakon usmenih potvrda obe strane, bračni posrednici pristupaju daljem procesu upoznavanja, dok bračne agencije potpisuju ugovor sa budućim supružnicima i na samom početku određuju cenu. Bračni posrednici dobijaju novac procentualno, a to je 1% od ukupnog iznosa koji se potroši za organizovanje venčanja (Bhandari 2020, 75). U Srbiji muškarac daje novac u oba slučaja i cena je fiksna, a posredničke agencije ne potpisuju nikakav ugovor.

Vremenu nastanka posredničke industrije u Srbiji (2006. godina) prethodi pojava neoliberalnih tendencija koje su sastavni deo konsolidovanja kapitalizma nakon 2000. godine. Kada je reč o ekonomskim neoliberalnim politikama i praksama one su u Srbiji sastavni deo konsolidovanja kapitalističkog sistema nakon poslednje decenije XX veka – posle petooktobarskih promena 2000. godine (Kuzmančev-Stanojević 2021, 108-109). Dokmanović piše da je nova vlast tada nasledila razorenu ekonomsku infrastrukturu. Sa takvom ekonomskom zaleđinom pokrenut je program strukturalnog prilagođavanja privrede uz treći talas privatizacije, diktiran od strane MMF-a i Svetske banke, a program se zasnivao na zahtevima za uklanjanjem svih prepreka za međunarodnu trgovinu i strane investicije, privatizacijom javnih usluga, fleksibilizacijom tržišta rada i smanjenjem svih socijalnih troškova (Dokmanović 46, 2017). Ildiko Erdei pojašnjava detaljnije do kakvih je promena došlo kroz poces neoliberalizacije:

„Globalno društvo i ekonomija u koju se ulazilo posle decenije *ekonomskih sankcija* i *izolacije*, u toj istoj deceniji su prošli kroz intenzivne procese neoliberalizacije, u kojima je dominiralno povlačenje države iz ekonomije, vladavina ideje slobodnog, neregulisanog tržišta, solidifikacija figure racionalnog subjekta (pa i ekonomskog subjekta), suverenog potrošača, koji je slobodan da kroz svoje potrošačke izbore kreira sebe, svoj život, svoju sudbinu i koji je jedini odgovoran za to“ (Erdei 2018, 15).

Dakle, neoliberalni model počiva na logici prema kojoj „odgovornost za ostvarivanje zdravstvenih, socijalnih i drugih prava snosi pojedinac, nezavisno od njegove/njene finansijske mogućnosti“ (Hromadžić 2008,

42). Stoga, ekspanzija posredničke industrije i komodifikacije ljubavi može da se, u ovom ključu, shvati kao pojava vođena finansijskim dobitkom kao primarnim ciljem.

Bračno posredovanje – sociokulturni kontekst

Kada govorimo o transformaciji emotivnih odnosa u ekonomsku transakciju prevashodno moramo odrediti aktere, njihove motive i socio-kulturni kontekst u kom ti motivi obitavaju.

Prvu grupu aktera predstavljaju muškarci koji u potrazi za suprugom posećuju internet stranice na kojima se oglašavaju posredničke agencije ili direktno preko preporuke kontaktiraju posrednika, te nakon posete budućoj ženi i njenoj porodici odlučuju da li da stupe u brak i potom daju novac agenciji odnosno posredniku. Drugu grupu aktera predstavljaju žene koje u dogovoru sa svojim porodicama traže supružnika, te šalju svoje fotografije, kratke biografije i očekivanja ili kao što je slučaj sa prvom grupom aktera, kontaktiraju posrednike preko preporuke. Treću grupu aktera čine posredničke agencije i organizacije koje putem oglašavanja na internetu nude svoje usluge i za te usluge uzimaju novac, kao i svi oni posrednici koji se ne oglašavaju javno, ali putem socijalnih mehanizama upoznavanja i preporuka uspevaju da obavljaju uslugu posredovanja za koju dobijaju novac. Treba imati u vidu da su u slučaju Humanitarne organizacije Stara Raška članovi organizacije davali novac posrednicima²¹ koje su oni angažovali, a da su posrednici išli od sela do sela i beležili ko želi da se uda, odnosno oženi.

Zašto se muškarci odlučuju na ovaj korak? Jedna od eksplikacija tiče se braka kao društvene norme. Kada govorimo o neophodnosti braka kao o društvenoj normi važno je pomenuti da ovakav princip ima duboke korene u patrijarhalnom sistemu. Hisa ukazuje na mišljenje da je „život bez ženidbe uzaludno potrošen život, da zajednica žali, tj. sažaljeva muškarce koji su došli u pozne godine, a nemaju suprugu i nekoga ko će da brine o njima i o imanju“ (Hisa 2015, 249). Muškarci sa kojima sam razgovarala imaju više od 40 godina, odnosno između 40 i 65, a starosna razlika između supružnika varira od 10 do 20 godina.

„Stupanje u brak u mladim godinama je takođe bio i ostaje važan element patrijarhalnosti, međutim kada godine prođu a pojedinci i dalje

21 Članovi organizacije sa kojima sam razgovarala ne upotrebljavaju termin posrednik, već logistika, naši ljudi, saradnici.

nisu oženjeni, stvara se stanje anksioznosti: u strahu od nesrećnog i usamljenog života i još nesrećnije starosti“ (Hisa 2015, 249). Dakle, reč je o muškarcima koji su u četvrtoj i petoj deceniji života i od kojih se prema patrijarhalnim načelima, kako Hisa navodi, već očekivalo da se ožene. „Strah od samoće jeste jedan od razloga zbog kojih se muškarci odlučuju da kontaktiraju posredničke agencije, a taj strah biva nametnut pod plaštom društvene norme i očekivanja zajednice“ (Hisa 2015, 249). Društveni status muškarca je ugrađen u temelje patrijarhata i on predstavlja ugled koji muškarac zadobija kad se oženi, te ovde govorimo i o pripisivanju osobina sposobnosti. Budući da muškarci sa kojim sam razgovarala smatraju da mlade žene iz Srbije ne žele da se udaju i žive u selu, za muškarca koji pronađe devojkicu/ženu, koja će prihvatiti sve izazove života u jednom selu u Srbiji, smatra se da je zadobio validaciju društvenog statusa. Vera Erlih (Vera Erlich) u svojoj knjizi *Jugoslavenska porodica u transformaciji* piše da „na selu neoženjeni muškarci nemaju uopšte ekonomskih mogućnosti, niti imaju neki priznat status; njihovu sudbinu svi smatraju nesrećnom“ (Erlich 1971, 13). Iako je prošlo više od pedeset godina od ovog istraživanja stanje u selima opština Sjenica i Ivanjica se ne razlikuje mnogo od tvrdnji Vere Erlih. Naime, na terenskom istraživanju sam često imala priliku da čujem porodice muškaraca koji su potvrđivali ovu tezu. Prema njihovim kazivanjima osećali su sramotu zato što se član njihove porodice nije oženio, jer je zdrav i može da se oženi, da dobije mnogo dece i da stvori uslove za ostanak na selu. Stariji članovi jedne porodice su mi ispričali da kada su dobili unuke imali su razlog da ostanu na selu, te da počnu da ulažu novac u poljoprivredne mašine, gradnju nove kuće, jer, prema njihovim pretpostavkama unuci će ostati da žive i rade na selu kao i njihovi preci.

Stupanje u brak i dobitak deteta predstavljaju deo životnog ciklusa pojedinca, ali takođe i zajednice. Verovanje da je seoska zajednica odgovorna za ponašanje pojedinca, te da može da ispašta zbog ponašanja pojedinca ima svoje korene u Dušanovom zakoniku, a prema Đapoviću, moguće je da potiče iz običajnog prava (Đapović 2001, 135). U slučaju da se muškarac nije oženio smatralo se da će se ugasiti sveća, nestati slava i ognjište jer neće biti naslednika. Dakle, ako nema braka urušava se kulturno propisana individualna, ali i društvena linearnost. Odstupanje od normi zajednice bilo je propraćeno mnogim kletvama. Lidija Radulović beleži da je kletva „socijalni i kulturni fenomen u tradicijskoj kulturi koji, na izvestan način, zamenjuje zakone i sankcije institucija u modernim društvima“ (Radulović 2007, 138). Tihomir Đorđević navodi

nekoliko kletvi koje naglašavaju važnost dobijanja deteta: „seme mu se zatrla; slavska sveća ti se ugasila; sve ti pusto ostalo; nemao od srca poroda; ognjište ti pusto ostalo; ne imao roda ni poroda; kuća ti pusta ostala“ (Đorđević 1990, 31). Nezaobilazne su i stigme poput: „žena nije žena dok ne rodi; ženidba bez poroda – drvo bez roda; kad nema dece nema ni sreće“ (Đorđević 1990, 31).

Naime, ove stigme imaju svoje diskurzivne obrade danas, što se u prvom redu odnosi na politizaciju rađanja i stimulisanje rađanja kroz podsticajna davanja kao vid ispoljavanja vrednovanja rađanja kao društvene i političke vrednosti. „Osnovni vid podrške roditeljstvu u Srbiji odnosi se na finansijsku pomoć koju dobijaju majke za rođenje prvog, drugog, trećeg i četvrtog deteta“ (Sekulić 2016, 149). Nada Sekulić piše da, kada je reč o Srbiji, „iako je stopa fertiliteta niska, vrednosna orijentacija ka roditeljstvu i bračnosti još uvek je dominantna“ (Sekulić 2016, 116). Sekulić navodi zaključak Marine Blagojević Hjuson (Hughson) da je porodica „u suštini najvažnija vrednost i za muškarce i za žene, i jedino uporište u društvu haosa, recesije i razvoja. Značaj porodice je toliko veliki da i žene i muškarci, naročito oni koji se nalaze u poziciji socijalne nesigurnosti, pokazuju spremnost da pregovaraju i održe porodicu“ (Blagojević 2012 prema Sekulić 2016).

Predsednik Upravnog odbora organizacije sa kojim sam razgovarala na pitanje zašto su se odlučili da započnu aktivnost posredovanja u selima u Raškoj oblasti odgovorio mi je:

„Nas nisu interesovali momci iz gradova. Mi nismo njih želeli. Mi smo želeli samo momke sa sela, zato što je naša humanitarna organizacija posvećena selu i u svojim ciljevima koncipirali smo spas sela. Odatle je pošlo naše interesovanje, pogotovo Raška oblast. To je šest opština: Prijepolje, Priboj, Nova Varoš, Sjenica, Tutin i Novi Pazar. Nismo mi rešili sva pitanja, to može da reši država, ali država ne haje mnogo, ali smo pomogli više nego što smo mogli. Zbog toga je naše interesovanje bilo da ženimo momke sa sela za spas sela. To je suština, propadanje sela, nebriga o selu, ali pre svega propast srpske porodice u Raškoj oblasti. Zvanične informacije statistike, 1960. Srba je bilo 70 posto, a svih drugih 30 posto. Danas u Raškoj oblasti Srba ima 20 posto, a opet je priča da svi ostali nestaju. Otvorene su dve škole na Pešteri zbog porasta dece. Bili smo u kabinetu kod predsednika države i on je rekao da se vratimo programu ženidbe i recite koliko Vam treba para. Mi angažujemo pre tri godine našu logistiku u Skadru i kažemo da država daje pare, to je već nešto drugo. Oni dole osnuju tri agencije za sklapanje brakova, računajući ozbiljna stvar, ali na kraju nije bilo para. Politika...“ (V.V. 2022).

Iz ovog odgovora moguće je iščitati nekoliko ključnih karakteristika koje nas upućuju na vrednovanje rađanja kao društvene i političke vrednosti. Organizacija je prepoznala da treba spasiti selo zato što je sve manje dece u Raškoj oblasti, što je svakako obojeno nacionalističkom notom jer se pominje da svi *ostali* nestaju, a prema njegovom mišljenju nestaju Srbi. Druga karakteristika se odnosi na dobre odnose organizacije i državnog vrha, kao i podrške (do koje ipak nije došlo), da program ženidbe treba da se nastavi jer se prepoznaju *dobrobiti* rađanja dece u Raškoj oblasti. Iz ovog primera vidimo da je organizacija zastupala stav da treba da se vodi pronatalistička populaciona politika sa jasnim ciljem da se procentualni broj Srba u etničkom sastavu Raške oblasti uveća. „Eksplicitnu pronatalističku populacionu politiku Republika Srbija je vodila samo u periodu retrogradnog i militantnog razvoja društva u vezi s raspadom Jugoslavije, a eksplicitna uloga države u populacionoj politici nikada nije do kraja raščišćena“ (Sekulić 2016, 142).

„Prema izveštaju Saveta za stanovništvo, porodicu i decu Vlade Republike Srbije za period 1994–1999. godine problem pronatalitetne populacione politike bio je svrstan u jedan od problema koje je trebalo tretirati kao prioritetne u društvu, u funkciji rehabilitacije rađanja, uključujući i podizanje svesti i odgovornosti individua za nisku stopu rađanja“ (Rašević 2000 prema Sekulić 2016, 142).

Poboljšanje ekonomskog statusa domaćinstva, to jest pomoći oko poslova na imanju koju muškarac ostvaruje putem ženidbe, takođe predstavlja motiv za stupanje u brak, što sam saznala iz razgovora sa porodicama. Ekonomski status je potrebno održati, to jest osnažiti, da bi se, između ostalog, stvorili uslovi da se deci obezbedi bolje nasledstvo i lagodniji život. U tom smislu, ako postoji više naslednika potrebno je uvećati dosadašnji kapital. Veća potražnja za ženama iz Albanije proističe iz verovanja, koje dodatno učvršćuju mediji, a odnosi se na to da će muškarci koji se ožene Albancima povratiti toplinu doma, izgubljene vrednosti, da će sela oživeti, što otvara prostor za nadu muškarcima koji nisu oženjeni da ispune sve društvene norme koje nameće seoska zajednica u ovim delovima Srbije. Žena, u ovom slučaju, biva shvaćena kao simbol vrednoće, poslušnosti i plodnosti, a sa druge strane biva smeštena u domen privatne sfere sa jasno ograničenom i fiksiranom ulogom u patrijarhalnom poretku.

„Dok u Srbiji neženje zajednica žali jer se nisu oženili, na neudate devojke u Albaniji se gleda s podsmehom i one se nazivaju pogrdnim imenima, poput *usedelica* ili *stara usamljenica*. Postoji takođe i opasnost

od tračeva o razlozima neudavanja; o njima se može govoriti naglas ili iza leđa, da su mogle imati neku ljubavnu vezu, da nisu, dakle, *časne*, dovodeći tako u pitanje čast cele porodice. Takođe, ako bi društvena sredina bila sigurna da je devojka koja je ostala neudata zaista časna, ona bi onda morala imati neku fizičku manu, a to ponovo može da dirne drugi deo porodice koja može da se stigmatizuje kao porodica koja ima nekog bolesnog u kući, što može ostaloj braći i sestrama da oteža pronalazak supružnika” (Hisa 2015, 252).

Kao jedan od razloga zašto se žene iz Albanije odlučuju na brak sa muškarcima iz Srbije Hisa navodi da je najveći deo mladih, radno sposobnih momaka iz Albanije emigrirao u pravcu Italije i Grčke (Hisa 2015, 249). Jedna od mojih sagovornica mi je rekla da se ja već smatram starom za brak i da devojka treba da se uda do 25. godine, što nas dovodi do zaključka da je važna odlika patrijarhalnosti stupanje u brak u mlađim godinama kako devojku ne bi pratio loš glas, pogrdni nazivi i kako bi zaštitila svoju porodicu od stigmatizacije.

Hisa piše da su područja Skadarske Malesije, sela Lješa i Puke, i tokom komunizma bila područja sa najlošijom ekonomskom situacijom u Albaniji, te da su poljoprivredne zadruge zbog planinskog terena imale nižu efikasnost nego druga područja u Albaniji. Ovi razlozi su uticali na to da plate seljaka u ovom delu Albanije budu najniže. Naime, žene mogu da naslede imovinu, međutim, u većini slučajeva žene se odriču nasleđstva u korist braće što inicira obaveznu udaju. „S. mi je rekla da nije želela da bude *metla* njenoj snaji, jer na hijerarhijskoj lestvici snaja je u superiornijoj poziciji. Roditelji ovih devojaka, a i one same, traže da imaju brak koji im obezbeđuje ekonomsku sigurnost“ (Hisa 2015, 252).

U patrijarhalnom društvu jedan od primarnih ciljeva braka jeste prođužetak loze, a osnovna uloga žene koja joj se nameće jeste da bude majka. U slučaju da je žena neplodna to bi predstavljalo veliku *nesreću*, pa je sposobnost rađanja bila gotovo presudna za položaj žene i u porodici i u široj društvenoj zajednici. Žena u ovom slučaju oseća *dužnost* da putem materinstva obezbedi društveni status. Rad autora King i Vullnetari (Russell King i Julie Vullnetari) *A Population on the Move: Migration and Gender Relations in Albania* iz 2012. godine pojašnjava kulturne i društvene faktore u okvirima kojih žene u Albaniji stupaju u brak. Naime, u radu se kao razlog navodi da su nasleđivanje, pojmovi roda i rodnih odnosa formirani pod okriljem kulturnih uverenja i običajnog prava. Premda se u Albaniji brak pod prisilom ne odobrava, on je „dobro poznat fenomen u zemlji, posebno u ruralnim područjima, a devojke i žene u

tim područjima su vrlo često *prisiljene* na brakove zbog patrijarhalnog mentaliteta i siromaštva“ (King and Vullnetari 2012, 211-212).

Kroz razgovor sa predstavnicima Humanitarne organizacije Stara Raška saznala sam da su oni imali dve ispostave, u Sjenici i u Skadru. Njihovi posrednici, koje nazivaju *logistika*, na početku su sakupljali informacije po selima o neudatim devojkama i neoženjenim muškarcima, uzimajući im fotografije nakon njihovog pristanka i pristanka njihovih porodica da žele da stupe u brak. Nakon toga, *logistika* je razmenila prikupljene podatke i ponovo je išla u ista sela. Kada bi se svi akteri složili, odnosno kada bi se stvorili uslovi za dolazak potencijalnog mladoženje u devojčinu kuću, činu upoznavanja su svedočili i posrednici. Navodno, za ovu aktivnost posrednici su bili plaćeni, ali predstavnici organizacije nisu želeli da mi kažu o kojoj je cifri reč. Dakle, ovde je vrlo važno razumeti organizaciju posredništva u slučaju HO Stara Raška. Organizacija je davala novac posrednicima za usluge upoznavanja. Sa druge strane, bračni parovi i njihove porodice nisu davale novac organizaciji. Predstavnik organizacije mi je rekao da je glavni izvor finansiranja organizacije bio jedna multinacionalna kompanija iz Kanade, na čijem čelu je bio čovek iz Srbije, a pored toga donacije su stizale iz inostranstva.²² Dodatno, važno je napomenuti da je organizacija prestala da se bavi posredovanjem 2014. godine, a kao razlog navode dva događaja. Prvi događaj se tiče smene direktora multinacionalne kompanije iz Kanade koja posle nije želela da odvajava novac za donacije, te organizacija nije pronašla drugog donatora, a drugi događaj se odnosi na pojavu negativnih natpisa u medijima u kojima su se organizaciji pripisivale nezakonite radnje poput prevare i trgovina ljudima.

„Ja ti kažem da smo mi posredno, organizaciono, finansijski, kako god hoćeš, učestvovali u sklapanju tristo brakova u kojoj je rođeno oko hiljadu dece. Odgovorno ti tvrdim da nikome, ni mladoženji, ni mladima, jednog dinara uzeli nismo. Ne može se to tako prihvatiti što pišu novinari. To rade samo one privatne agencije, prevarantske. Mi smo upravo zbog toga jednog dana, 2014. doneli odluku da prekinemo sa tim poslom, jer je počelo da se pripisuje to Staroj Raškoj, da ona to radi. Mi da sačuvamo autoritet, karakter svoj, da se ne iskompromitujemo, rekli smo da ne radimo to više i stali smo, pa neka radi ko hoće i neka uzima pare“ (V.V. 2022).

²² Treba imati u vidu da novac koji je organizacija dobijala nije korišten samo za aktivnost posredovanja, već i za druge aktivnosti kojima se organizacija bavi.

Međutim, organizacija ima u planu da ponovo počne obavljati posredničke aktivnosti kada se za to steknu uslovi, odnosno kada pronađu stalni izvor finansiranja.

Humanitarna organizacija Stara Raška je do 2014. godine, jednom godišnje, organizovala okupljanja za albansko-srpske bračne parove. Tom prilikom porodice su dobijale novčanu pomoć u iznosu od 500 evra. Na tim okupljanjima parovi su se međusobno upoznavali, a ovaj način sklapanja brakova iznedrio je mrežu poznanstava među ženama koje se međusobno čuju preko telefona, a ponekad se obilaze. Žene sa kojima sam imala priliku da razgovaram navode da su na početku mnogo više komunicirale, jer su prolazile kroz ista teška iskustva u novoj sredini i međusobno su se podržavale. Predstavnici organizacije, kao i pojedini članovi domaćinstva (svekar, svekrva, muževljeva braća) su u nekim trenucima govorili „šta ima veze što je Albanka, Albanci su nekada bili Srbi”, međutim sve žene su ovo stanovište opovrgle i rekle da niko od njihovih članova porodice iz Albanije ne priča srpski jezik i da skoro ništa nisu znale o Srbiji pre nego što su se udale. Ovakvo stanovište da su Albanci nekada bili Srbi nas upućuje na to da su ove zajednice svesne etničkih tenzija koje postoje, ali i da njihovo *opravdanje* zbog kojeg Albanke poimaju kao Srпкиnje im služi kao svojevrsna vrsta *otpora* prema negativnim stereotipima.

Završna razmatranja

Pojava fotografija na internetu i u *rukama* posrednika nas upućuje na komoditizaciju o kojoj piše Kopitof (1986). Naime, ženina i muškarčeva fotografija se može smatrati robom zbog koje će neko da se odluči da upozna ženu/muškarca i u ovom slučaju, muškarac, uplati novac za uslugu upoznavanja. Navedeni podaci o obrisima tržišta bračnog posredovanja u Srbiji potvrđuju tvrdnje da „komodifikacija ljubavi doživljava sve veći porast pokazujući da je tržište ljubavi veliki posao“ (Minina, Masè and Smith 2020, 8). Nameće se zaključak da većina ovakvih agencija, menadžera i posrednika izbegavaju zakon i oporezivanje, odnosno reč je o prisustvu sive ekonomije.

Gidens piše da je tradicionalna porodica u prošlosti bila prvenstveno ekonomska jedinica i da je služila kao osnova za prenos vlasništva. Jedna od najvažnijih karakteristika tradicionalne porodice bila je nejednakost muškarca i žene. „Žene u Evropi su bile vlasništvo svojih muževa i oče-

va, na taj način bivajući zakonom propisana roba“ (Gidens 2005, 67). Antropološka perspektiva kritički se odnosi prema tezi o braku kao o *kupovini žena* (up. Ivanović 2007), iako se u bračnim razmenama i transakcijama implicitno provlači shvatanje o ženama kao vrsti socijalnog kapitala koji se razmenjuje među srodničkim grupama. Odjeci tih shvatanja, dodatno vulgarizovani, čine najveći deo senzacionalističkih natpisa o transnacionalnim brakovima između muškaraca iz Srbije i žena iz Albanije. Konceptija onlajn oglasa žena za udaju može posmatrati i kao sredstvo koje ima svrhu eksploatacije (Jones 2011), međutim, u kontekstu albansko-srpskih brakova pogrešno bi bilo posmatrati žene kao stranu koja nikako ne može da utiče na izbor, što sam potvrdila u terenskom istraživanju, jer u ovom slučaju žena je bila ta koja je odlučila da li će nastaviti komunikaciju sa muškarcem i da li će se udati. Žene su se konsultovale sa porodicama, zbog patrijarhalne hijerarhije, stoga ova odluka nije samostalna, ali pošto su žene ponekad i odbijale da se udaju za muškarca koji im se ne dopada, ne može se poreći da je žena u nekim slučajevima imala mogućnost da „izabere“ supruga kog ona želi.

Hisa iznosi činjenicu da su obe geografske zone, u Srbiji i Albaniji, ruralne zone sa sličnim prirodnim i poljoprivrednim pejzažem. Oblast Velike Malesije, podskadarskih sela, Lješa, Puke, odakle dolazi najveći deo Albanci udatih u Srbiji, oblast je u kojoj su patrijarhalne odnose opisivali i proučavali kako evropski i balkanski putopisci, tako i albanski istraživači. Naime, na tom području su sakupljeni i kodifikovani Kanon Leke Dukadinija i druge lokalne varijante kanona. Nadalje, Hisa beleži da je od svojih sagovornika saznala da je postojala svest da se na severu Albanije i dalje čuva ona tradicionalna kultura koja je u Sandžaku bila ista do pre 50 godina. Hisin zaključak je da je „takva percepcija uslovljena nepoznavanjem novijih okolnosti, na šta je uticala zatvorenost Albanije tokom decenija komunističkog režima i izostanka komunikacije posle njegovog pada“ (Hisa 2015, 247-248).

Naime, treba obratiti veliku pažnju na činjenicu da su mnoge porodice „site“ novinara koji su često dolazili u njihove kuće, snimali ih, a potom taj sadržaj objavljivali. Nekoliko porodica me je pitalo da li sam novinarka i da li ih snimam, iako sam prethodno objasnila zašto sam došla. Narativi koje sam prikupila na terenskom istraživanju, koje možemo smatrati ličnim isповestima, podsetili su me na to da ne smem izgubiti iz vida kategoriju žena kojima život nije bio lak i za koje je udaja označavala zaštitu, beg i sigurnost. Većina žena je, umesto mene, očekivala nekoga ko će njihovim porodicama olakšati svakodnevnicu kako

finansijski, tako i pri rešavanju infrastrukturnih problema u selima što nas upućuje na probleme sa kojima se ove zajednice susreću, a tiču se prvenstveno finansijske egzistencije.

Smatram da sam uspela da odem korak dalje iza uvreženih medijskih stereotipa koji predstavljaju ovakve brakove između Albanci i Srba pretežno u senzacionalističkom, socijalno-demografskom i patriotsko-paternalističkom diskursu. No, nameće se zaključak da je neophodno provesti duže vreme na terenskom istraživanju da bi se postavio naučni temelj za dalja tretiranja ove teme.

Literatura

Bhandari, Parul. 2020. *Matchmaking in Middle Class India: Beyond Arranged and Love Marriage*. Singapore: Springer Nature Singapore.

Chun, S.Y. Christine. 1996. The Mail Order Bride Industry: The Perpetuation of Transnational Economic Inequalities and Stereotypes. *Journal of International Economic Law* 17 (4): 1155-1208.

Dokmanović, Mirjana. 2017. *Uticao neoliberalizma na ekonomska i socijalna prava*. Beograd: Čigoja.

Đapović, Lasta. 2001. Sirotište kao primer deregulacije običaja životnog ciklusa – period krize. *Etnografski Institut SANU – Posebna izdanja* (48): 129–144.

Đorđević, Jadranka. 2006. „Internet komunikacija i bračno posredovanje“. U *Svakodnevna kultura u postsocijalističkom periodu*, ur. Zorica Divac, 267-277. Beograd: Etnografski insitut SANU.

Đorđević, R. Tihomir. 1990. *Deca u verovanjima i običajima našega naroda*. Prosveta: Niš.

Erdei, Ildiko. 2018. *Čekajući Ikeu: Od tačkica do ikeizacije*. Beograd: Evoluta.

Erlich, Vera. 1971. *Jugoslavenska porodica u transformaciji*. Zagreb: Liber.

Gidens, Entoni. 2005. *Odbegli svet*. Beograd: Stubovi kulture.

Hisa, Armanda. 2015. „Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma“. U *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ur. Aleksandar Pavlović, Adriana Zaharijević, Rigels Halili i Gazela Pudar Draško, 243–260. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Hromadžić, Hajrudin. 2008. *Konzumerizam. Potreba, životni stil, ideologija*. Zagreb: Jesenski i Turk.

Hromadžić, Hajrudin, i Damčević Katarina. 2015. Bračna zajednica u uvjetima kapitalističke komodifikacije i ideologije konzumerizma. *Socijalna ekologija: časopis za ekološku misao i sociologijska istraživanja okoline* 24 (1): 23-39.

Ivanović, Zorica. 2007. Antropološka kritika teze o „braku kupovinom žena“ kao prilog promišljanju interdisciplinarnosti. *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 157-220.

Jaiswal, Tulika. 2014. *Indian Arranged Marriages: A Social Psychological Perspective*. London: Routledge.

Jones, Jackie. 2011. Trafficking Internet brides. *Information & Communications Technology Law* 20: 19-33.

King, Russell and Vullnetari Julie. 2012. A Population on the Move: Migration and Gender Relations in Albania. *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society* 5 (2): 207-220.

Kopitoff, Igor. 1986. „The cultural biography of things: commoditization as process“. In *The Social Life of Things, Commodities in cultural perspective*, (ed.) Arjun Appadurai, 64-91. Cambridge: Cambridge University Press.

Kuzmančev-Stanojević, Sanja. 2021. Lavirinti neoliberalizma: kratak osvrt na istorijat pojma i raznolikost koncepata. *Sociologija* 63 (1): 96-117.

Lee, Garry, and Stone Lorene. 1980. Mate-selection systems and criteria: Variation according to family structure. *Journal of Marriage and the Family* 42: 319-326.

Lindholm, Charles. 2006. Romantic Love and Anthropology. *Etnofoor* 19 (1): 5-21.

Lu, Melody Chia-Wen. 2005. Commercially Arranged Marriage Migration: Case Studies of Cross-Border Marriages in Taiwan. *Indian Journal of Gender Studies* 12 (2-3): 275-303.

Minina, Alisa, Stefania Masè and Jamie Smith. 2020. “Navigating the Marketplace of Love: Value Conflict in Online Dating Community”. In *NA - Advances in Consumer Research*, eds. Jennifer Argo, Tina M. Lowrey, and Hope Jensen Schau, 98-121. Duluth: The Association for Consumer Research.

Pantelić, Nikola. 1981. Tradicionalni elementi u ženidbenim običajima u severoistočnoj i delu centralne Srbije. *Godišnjak XIX ANUBIH* (17), 199-230.

Pavlović, Aleksandar. 2015. „Od junaka do divljaka: Albanci u srpskom herojskom i nacionalnom diskursu od sredine osamnaestog do početka dvadesetog veka.“ U *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, ur. Aleksandar Pavlović, Adriana Zaharijević, Rigels Halili i Gazela Pudar Draško, 15-35. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Radulović, Lidija. 2007. Roditeljska kletva kao nevidljivo nasilje: diskurs antimaterinstva u tradicijskoj kulturi. *Etnoantropološki problemi* 2 (2): 137-146.

Rifkin, Jeremy. 2005. *Doba pristupa: nova kultura hiperkapitalizma u kojoj je cijeli život iskustvo za koje se plaća*. Zagreb: Bulaja.

Sekulić, Nada. 2016. *Kultura rađanja*. Beograd: Čigoja.

Škokić, Tea. 2004. Romantična ljubav. *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 41 (1): 145-165.

Triandis, Harry, Christopher McCusker and Harry Hui. 1990. Multimethod probes of individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology* 59: 1006–1020.

Yamaura, Chigusa. 2015. Marrying Transnational, Desiring Local: Making Marriageable Others in Japanese-Chinese Cross-Border Matchmaking. *Anthropological Quarterly* 88 (4): 1029–58.

Anđelka Živojinović

**Audi alteram partem: Contextualization
of arranged marriages in contemporary Serbia**

The understanding of transnational marriages between Albanians and Serbs originates from prevalent media narratives and stereotypes. These narratives predominantly depict such marriages within sensationalistic, socio-demographic, or patriotic-paternalistic discourses. By combining literature and empirical research on marriage practices and marital experience, this study aims to demystify the specificities of arranged marriages. Despite the absence of domestic studies on this subject, recognizing a widely pervasive phenomenon in certain regions of Serbia and integrating this topic into anthropological discourse may serve as a foundation for various academic inquiries. Consequently, the primary objectives of this research include: a) conceptualizing arranged marriage and the matrimonial industry and b) contextualizing political and socio-cultural factors influencing arranged marriages. In addition to the literature, this study is substantiated by statements and narratives collected during field research in Belgrade, as well as in the municipalities of Sjenica and Ivanjica, spanning from March to August 2022.

Keywords:

arranged marriages, transnational marriages, matrimonial industry, anthropology of marriage, Serbia, Albania

Прикази и критике

Migracije, nacije, imaginacije: klubovi kao mikrokosmos zajednice srpskih gastarbajtera u Beču

[Miloš Rašić, *Zamišljena domovina. Klubovi, identitet i integracija srpskih gastarbajtera u Beču*, Etnografski institut SANU, Beograd, 2022, 232 str.]

Maršalov plan za obnovu posleratne Evrope inicirao je pojavu *gastarbajtera* tj. „gostujućih radnika“ koji su odlazili na „privremeni“ rad u zemlje Zapadne Evrope. Deo tih migracijskih procesa su činili jugoslovenski radnici koji su napuštali „socijalistički raj“ u potrazi za boljim životom. Usled opštekulturne neintegrisanosti, Jugosloveni su se orijentisali ka svojim sunarodnicima stvarajući migrantske mreže koje su kasnije dobile utemeljenje u *klubovima* – mestima za druženje, razmenu informacija i sportsko-umetničku rekreaciju. Klubovima u Beču – jednom od najpoznatijih „gastarbajterskih centara“ – svoju prvu monografiju pod naslovom *Zamišljena domovina: klubovi, identitet i integracija srpskih gastarbajtera u Beču*, posvetio je dr Miloš Rašić, naučni saradnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti.

U uvodnom poglavlju, autor ističe institucionalnu konstrukciju i prezentaciju kulturnog i nacionalnog identiteta u klubovima kao krovnu temu monografije, te ovom problemu pristupa dijahrono, prateći fenomen od njegovog nastanka do danas. Nakon pregleda srodnih istraživanja u domaćim naučnim okvirima i obrazloženja ključnih termina poput identiteta i plesa, Rašić navodi da ovom monografijom nastoji da doprinese razumevanju procesa kreiranja, prenošenja i recepcije reprezentacijskih praksi klubova, ali i da *dâ glas svojim sagovornicima*.

Teorijsko-metodološki okvir autor započinje ličnom istraživačkom „istorijom“ s pomenutim fenomenom navodeći brojne istraživačke prilike koje su rezultirale monografijom, a potom i objašnjava korišćen terenski pristup koji kombinuje posmatranje s učestovanjem, dubinske intervju, neformalne razgovore i anketno ispitivanje. Istraživački uzorak je sačinjen od 191 sagovornika koji pripadaju različitim generacijama gastarbajtera, a opseg starosne dobi sagovornika kreće se od 14 do 80 godina. Analitički metod je primarno skrojen od četiri tipa analize i čine ga formalna i tematska analiza, situaciona analiza mančesterske škole i burdijeovska diskurzivna analiza. Nadalje, Rašić pravi sažet prikaz geneze fenomena

pišući o uzrocima njegovog nastanka i etimologiji termina kojima su gastarbajteri imenovani, ali i uvodi čitaoce u dominantne karakteristike ove grupacije poput liminalnosti, neintegrisanosti, nostalgije i ideje o privremenom radu itd.

Poglavlje *Radne migracije iz Jugoslavije u Austriju* ustanovljeno je na dva ključna čvorišta, a to su *migracione politike Jugoslavije* i *imigracione politike Austrije* u periodu od 1950. do 1975. godine, koje rasvetljavaju „načine na koje su gastarbajteri oformili sopstveni kulturni sistem u kojem i danas žive i funkcionišu“ (21). U tom ključu, pogledi države na migriranje iz Jugoslavije su se menjali spram socioekonomskih i političkih prilika (od „privrednog čuda“ i ekonomske krize preko normalizacije odnosa Jugoslavije i Austrije do potpisivanja ugovora o razmeni radne snage). Poslednji deo poglavlja čine lične priče intervjuisanih gastarbajtera o migriranju koje svedoče o složenosti i „težini“ migracijskog procesa kao i o emocijama i brigama koje su okupirale misli tada „novopečenih“ migranata.

Četvrto poglavlje *Mesta identifikacije: etnografija srpskih klubova u Beču* prikazuje kontekst nastanka, institucionalizacije i raspada klubova, kao i njihovo rekonstituisanje kada postaju mesta reprezentacije novoformljenih nacionalnih identiteta. Naime, klubovi u Beču nastali su spontano kao posledica samoorganizovanja međumigrantskih odnosa, te su, spram premisa jugoslovenstva, otelovljavali „bratstvo i jedinstvo“ i kreirali sopstveni mikrokosmos koji je bio komplementaran s dominantnom politikom zemlje matice. Pomenuta politika se reflektovala na sudbinu klubova, te je raspadom Jugoslavije otpočelo deljenje klubova po „novoju“ etnonacionalnoj osnovi na srpske, hrvatske i bošnjačke. Tada su klubovi počeli da delaju spram nove nacionalne paradigme, ističući srpski identitet i pronalazeći uporište u reifikovanoj i romantičarskoj verziji srpske kulture.

Posmatrajući srpske klubove u Beču kao *male grupe* sa sopstvenom *idiokulturom*, Rašić u poglavlju *Institucionalna struktura i mreže društvenih odnosa srpskih klubova u Beču* analizira čvorišta koja čine strukturu klubova. Polazeći od konceptualizacije *metafore čvorišta*, autor najpre tretira *institucionalna čvorišta* pod kojima podrazumeva same klubove. Institucionalna struktura klubova je uređena hijerarhijski i ona govori o politikama rada i politikama reprezentacije tj. o težnji za očuvanjem etnonacionalnog i kulturnog identiteta kroz izvođenje tradicionalnih plesova i muzike u okviru folklornih sekcija. S druge strane, *ljudska čvorišta* čine pojedinci čiji su odnosi ključni za rad klubova, dok se pod

prostornim čvorištima podrazumevaju određeni prostori u kojima se odvijaju aktivnosti i grade mreže društvenih odnosa. Naposljetku, Rašić rasvetljava međuinstitucionalne odnose klubova i drugih institucija poput ambasade i Crkve, pri čemu ukazuje na složenu i politički obojenu „prirodu“ ovih odnosa, gde se klubovi (po potrebi) koriste kao politički i/ili ekonomski resurs.

Reprezentacijske prakse klubova su uslovljene kulturno-umetničkim amaterizmom u Jugoslaviji (potom i Srbiji), te autor u poglavlju *Politike rada srpskih klubova u Beču* prikazuje izgradnju ovog sistema koji je služio kao sredstvo „sprovođenja političke moći“ (80) i kojim je plasirana poželjna politika i estetika. Tom prilikom, Miloš Rašić problematizuje put tradicionalnog plesa od opštenarodne forme do zabavno-performativne scenske forme koja je ekskluzivno vezana za izvođenje pred publikom. Analizom arhivske građe i narativa, autor stvara rekonstruisanu sliku performansa od osamdesetih godina XX veka i prikazuje kako je raspad jugoslovenskog poretka uslovio brojne promene, ne samo u repertoaru, nego i u pristupu tradicionalnom plesu i njegovoj reprezentaciji koja sada biva orijentisana ka novom nacionalnom programu. Upravo zato, u ovoj monografiji su folklorne koreografije pozicionirane kao plodotvorni predmet za analizu političke reprezentacije i identitetskih politika. Nadalje, Rašić pojašnjava proces stvaranja koreografija, upućuje čitaoca u „večne“ debate vezane za pitanje izvornosti, autentičnosti i stilizovanosti folklora, te naposljetku pristupa koreografijama i koreografisanju kao komodifikovanim elementima. U odeljku o plesnim praksama, postaje jasan prvi naslov monografije gde je detaljno obrazložen proces „zamišljanja“ nacije, zajednice i kulture. Zamišljanje pomenutih koncepata ne podrazumeva da su oni izmišljeni, nego da nastaju u romantičnoj i nostalgličnoj vizuri domovine koja se javlja kao bitan element gastarbajterskog metanarativa.

Sedmo poglavlje *Procesi integracije srpskih gastarbajtera u Beču* je posvećeno javnim politikama Republike Srbije prema dijaspori, politikama integracije Austrije i stavovima sagovornika o stepenu njihove integrisanosti u austrijski sistem. Nakon detaljne kontekstualizacije i kritike zakona o migracijskim i integracijskim politikama, putem narativa sagovornika različitih generacija je prikazano kako se integracija odvija u praksi, te da su gastarbajteri i njihovi potomci mahom orijentisani ka sebi sličnima čime se granice s drugim zajednicama prelaze „simbolički“. U tom procesu, bitnu ulogu igraju i stereotipi koji istovremeno služe i kao resurs za stalno konstituisanje identiteta, ali i razlika među ovim grupama.

Razlike i kulturne stereotipizacije zauzimaju ključno mesto i u konceptu multikulturalizma o kom Rašić govori u poglavlju *Multikulturalizam i srpski klubovi u Beču* preispitujući „da li ima multikulturalizma u srpskim klubovima i da li su klubovi deo multikulturalne politike“ (169). U tom ključu, evidentno je da austrijski sistem, zbog esencijalističkog pojmljenja identiteta, nije podobna podloga za primenu multikulturalizma, te da ove politike esencijalizuju i reifikuju kulturu, da su po svojoj „prirodi“ diskriminatorne i da dodatno produbljuju jaz među zajednicama. Nadasve, multikulturalizam dovodi do ograničavanja migranata „na određenu etničku grupu, sa specifičnim ukusima i tradicijama, što se često ne podudara sa stvarnošću“ (187).

U *Završnim razmatranjima* autor „zaokružuje“ celokupan sadržaj svog pionirskog istraživanja kulturno-umetničkih klubova u dijaspori koji su (dugo) smatrani „irelevantnim poljem naučnog interesovanja“ (189) i ostavlja otvorenim pitanje funkcionisanja procesa imaginacije u svakodnevnom životu gastarbajtera i njihovih potomaka koji funkcionišu u Austriji, ali su idejno i vrednosno orijentisani ka različitim segmentima zemlje matice.

Monografija Miloša Rašića pod naslovom *Zamišljena domovina: klubovi, identitet i integracija srpskih gastarbajtera u Beču* predstavlja iscrpno i vešto analiziran opus različitih aspekata života gastarbajtera počev od onih istorijskih, ekonomskih, političkih i sociokulturnih do ličnih životnih priča i narativa. Ukrštajući sopstvene kompetencije iz različitih naučnih disciplina, Rašić ovom složenom istraživačkom „problemom“ pristupa iz različitih uglova koristeći se zahtevnim i relevantnim konceptima, ali, pak, zadržava „pitkost“ i lakoću čitanja poput popularno-naučne literature. Iako se čitanjem stiče utisak da ova monografija zbog svoje iscrpnosti „zatvara“ temu gastarbajtera kao predmeta etnološko-antropološkog istraživanja, ona više ukazuje na složenost ovog fenomena i otvara nova pitanja koja ne doprinose samo razumevanju gastarbajterske zajednice u Austriji, nego i razumevanju dijasporalnih grupacija širom sveta, s jedne strane, i rasvetljavanju različitih aspekata kulture zemlje matice koje nisu vidljive „golim okom“, s druge strane.

Lazar Barać